

Tutu tu'un vii sa'an ñuu savi nijnuu, ñuu nuva

*Libro de literatura en lengua
mixteca de la región alta, Tlaxiaco, Oaxaca*

NOMBRE DEL ALUMNO (A)	
ESCUELA	GRUPO
POBLACIÓN	
ENTIDAD FEDERATIVA	

Este libro de texto ha sido elaborado por el Gobierno de la República y se entrega en forma gratuita a los niños de las escuelas primarias del país.

Los juicios y opiniones de los maestros, de los padres y de los alumnos son muy importantes para mejorar la calidad de este libro. Sus comentarios pueden ser enviados a la siguiente dirección:

COMISIÓN NACIONAL DE LIBROS DE TEXTOS GRATUITOS

Rafael Checa núm. 2 col. Huerta del Carmen
C.P. 01000, México, D.F.

Las obras de arte que ilustran las cubiertas de los libros de texto gratuitos son representativas de las grandes etapas del arte mexicano. Constituyen un valioso respaldo educativo y son motivo de orgullo nacional.

SEP

Libro de literatura en lengua mixteca de la región alta, Tlaxiaco, Oaxaca

Elaborado en la Dirección General de Educación Indígena de la Subsecretaría de Educación Básica de la Secretaría de Educación Pública

Autores y Compiladores

Pedro Constancio Ortíz López

Diseño

Emma Idalia Morales Muñoz

Ilustración

Aracelí Juárez Serrano y Emma Idalia Morales Muñoz

Formación

Rogelio Fabián Mestas

D.R.© Secretaría de Educación Pública, 2001
Argentina No. 28
Col. Centro, C.P. 06029
México, D.F.

ISBN 978-970-18-3821-1

Primera edición 2001
Décima segunda reimpresión 2013

Impreso en México

La Patria (1962),
Jorge González Camarena.

Esta obra ilustró la portada de los primeros libros de texto. Hoy la reproducimos aquí para que tengas presente que lo que entonces era una aspiración: que los libros de texto estuvieran entre los legados que la Patria deje a sus hijas y a sus hijos, es hoy una meta cumplida.

A seis décadas del inicio de la gran campaña alfabetizadora y de la puesta en marcha del proyecto de los libros de texto gratuitos, ideados e impulsados por Jaime Torres Bodet, el Estado mexicano, a través de la Secretaría de Educación Pública, se enorgullece de haber consolidado el principio de la gratuidad de la educación básica, consagrada en el Artículo Tercero de nuestra Constitución, y distribuir a todos los niños en edad escolar los libros de texto y materiales complementarios que cada asignatura y grado de educación básica requieren.

Los libros de texto gratuito son uno de los pilares fundamentales sobre los cuales descansa el sistema educativo de nuestro país, ya que mediante estos instrumentos de difusión del conocimiento se han forjado en la infancia los valores y la identidad nacional. Su importancia radica en que a través de ellos el Estado ha logrado, en el pasado, acercar el conocimiento a millones de mexicanos que vivían marginados de los servicios educativos y, en el presente, hacer del libro un entrañable referente gráfico, literario, de conocimiento formal, cultura nacional y universal para todos los alumnos. Así, cada día se intensifica el trabajo para garantizar que los niños de las comunidades indígenas de nuestro país, de las ciudades, los niños que tienen baja visión o ceguera, o quienes tienen condiciones especiales, dispongan de un libro de texto acorde con sus necesidades. Como materiales educativos y auxiliares de la labor docente, los libros que publica la Secretaría de Educación Pública para el sistema de Educación Básica representan un instrumento valioso que apoya a los maestros de todo el país, del campo a la ciudad y de las montañas a los litorales, en el ejercicio diario de la enseñanza.

De esta forma, el libro ha sido, y sigue siendo, un recurso tan noble como efectivo para que México garantice el Derecho a la Educación de sus niños y jóvenes.

Tutu tu'un vii sa'an ñuu savi nijnuu, ñuu nuva

*Libro de literatura en lengua
mixteca de la región alta, Tlaxiaco, Oaxaca*

Presentación

Este libro es producto de un esfuerzo más que la Dirección General de Educación Indígena realiza para dotar a las escuelas primarias de materiales escritos en lenguas indígenas, con la finalidad de contribuir al desarrollo de la lectura en la propia lengua de los alumnos.

En este trabajo se integra una variedad de géneros literarios que han sido escritos y recopilados por maestros bilingües, quienes se han dado a la tarea de seleccionar las lecturas que más se acercan a la realidad lingüística y cultural de las poblaciones indígenas.

Por lo que, además de incluir lecturas creadas por los propios de los maestros de la región, se muestran aspectos representativos de la tradición oral, de tal manera que los alumnos tengan acceso a una literatura que recupere los valores, creencias, conocimientos y formas particulares de ver e interpretar el mundo que les rodea, los cuales servirán para motivar a los alumnos a que lean en su propia lengua.

Tu'un kajie'e

Tutu ya'á ví inka ka tiñu ni'vi ini vetiñu xítu nesiki tiñu xine'en dañivi tata Ñuuko'yo sava sajjia-ja kuaíyo dave'i sukua'a xi'nañu'u jiso tu'un-on, sava chineí dasuchi kuachi de kuvi ka'vi daja tu'un maadaja, Nuu tuu ya'a va yoso ke'in nuu datu'un vii nnanuku de ntee dañivi xine'en ka'an uvi tu'un de nnee siki daja nnakaji daja dá a ka'an naa ka tu'un maaon jin kua jia'nu dañivi ñuuon.

De saá va, nuu tutu ya'a de yoso datu'un ka'vi ñanini xini de ntee dañivi xine'en, de suni kuvi daja nake'en de naxtuvi kua ka'an-on su'va ni, sava koo datu'un vii ka'vi dasuchi sukua'a jee nake'en daja ichi yíya'vi, datu'un ká'án kanijia, tu'un nichí jin kuaíyo de káá nuu jia'nuon, kuantíñu dasuchi sukua'a ne kuiya úni jin kuiya íñu sava ka'vi daja tu'un maadaja.

ÍNDICE

Tu'un nalkani jie'e tata ñuu savi	12	Tu'un ñuu kuiñi	46
Savindanda tee xi'na ta'u		Tee kuxi jin chii	47
tniñu ñuu savi	13	Tu'un tekuka jin sutu	48
Ichi rancho'o	14	Yaa tikuva	52
Tu'un tee jka ichi	16	Ñani ñuu savi	53
Tina jin kití so'o kani	17	Xixi xika	54
Yaa tanta'a	18	Kachi naa kuvi-ni	54
Jie'e dañivi	19	Koo jin nana	55
Tu'un nakani jie'e ñuu Yukuiti	20	Ita tunyavi	56
Tikasun jin saa na'ma	22	Yaa ñuu savi	57
Yaa tundoko	23	Ñu'un ntoso	58
Nika'a ñi# jin a suchi	24	Yavi nuvi	59
Viko tanta'a	26	Tiva'u jin nelu	60
Naa kuvi-ji	26	Ña'nu chilu	61
Chaa nuku'u	27	Loxi tsi sami	62
Yutun kafe	28	San nnoyo yuku ñuu	
Tu'un in tikachi si# jin va'u	29	sava yuku	64
Tu'un sikaki'i	30	Tee ja'nu jin yavi kava	66
tn chaa xna'an Yosondua	31	Tu'un tiva'u jin lejo	67
tn ña'an tuu yii	32	Uvi ya'va y'i# yuku	67
Yaa timii	34	Tu'un tn chorro najini	68
Nava kuu	34	Yaa nuchi	70
Kisinate	35	Yajin luli	71
Uu tee va'a	35	Jnu'un ka'an	71
Ñuu nuva vii iyo	36	Kitiyuku jin dakivi	72
Yukuiti	37	Ve'i savi	73
Ñuundeya	38	Kini, kití so'o kani jin chilu	74
Ndu'va sa'a	39	Yaa xtiango niyii	75
Ña'nu nitu juare garsia	39	Tioo ka'a kuña'nu	76
Tu'un taja	40	Tiñuu jin iso	78
Yaa yukuiti si# ini	41	Tu'un nka'an ye'e yuu viko	80
Yutun ñi#	42	Ñu savi (Mixteca)	82
Xine'ñu ñuu savi	43	Nachu'un yunu	83
In a nno'o	44	Kití luli jin na'an-ti	84
Tu'un ncho'o	45	Tnu'un ñukuii jin tiva'u	86

Yaa ncho'o	87	Tachi nuvi	126
Tu'un sŕŕ	87	Yukun tu'un siŕ	127
Yucha nuu kana	88	Yaa tivilu	128
Tintaku chikua'a	90	Tu'un kaki'i	130
Na cho'on ichi Ntuvuantoo	92	Yaa lejo suma ku'lu	131
Yaa nanda'a	94	Tu'un nuu jia'nu-on	132
Antivi	95	Tee ñanini kuvi tenusu	133
Kava xiniki	96	Yaa likuañi	134
Yaa likuañu	97	Dañuu ñuu savi	135
Uu nayivi kuka	98	Ñuu yuku tuun	136
Taka saa	99	A kachi tu'un kitŕ nei	138
Tu'un vii sa'an sau	100	Kachi naa kuvi	139
Tu'un tee nkintoo nta'vi	102	Tu'un nakani je'e yaa	
Ndoso	103	sii ini jin yaa viko se'e	140
Tu'un nalkani jie'e kafe	104	Yaa viko se'e	142
Tu'un nakuetu jin datu'un		Yaa tee jikanuu	143
Jikanta'vi nuu dañu'un	108	In tekuña'nu	144
Tee teku ñu'un	110	Kachi naa kuvi	146
Nkanta daja	112	Kutoo-ri ñuu-ri	147
Ñoo tixaa	115	In tina jin in va'u	151
Datee nusu	116	Tu'un nakani-yo	152
Viko niyi	117	iso jin koo	154
Ñuu savi	118	Kue'i ji'yo	155
Yaa ita tikuva	119	Tu'un uni tikuva	156
Teluli tiin mpuu	120	Tee jika jin kitŕ	158
Tnu'un ketna'an	122	In tu'un nalkanini	160
Tu'un chi'in jin		Naja ka'an-on datu'un	
Mpaa-ti ntika'a	123	ya'a tan ñuu	161
Yaa nta'u ñuu-na	124		

Tu'un nakani jie'e tata ñuusavi.

Dayoo ñivi ñuusavi va iyo nuu ñu'un dañuu na'nu a kivi Ñuunuva, ñuu Yuteniyo'o jin Ñuutixin, de tata dayoo va iyo jiantiñu vi'i ka uvi xiko kilometro, de ma'ñu ñu'un ya'a kaa inka ka tata ñivi: Amusgo, Triki, chocho, Ixkateko jin da Kuikateko. Jie'e a tan iyo nuu ñu'un jia'nu-on de iyo ñuu savi nuvijin, nuvixin jin nuu i'ni Kachi datutu tu'un nakani a ichi siki ñu'un Amerika ya'á va nkiji tata-o a vaji ichi jika nee yata nute, de ña'a daja nuteñu'un san nuuviyu'va-ja jie'e a nita daja datii na'nu nkiji, de maa nsuñivi nee nt'u'un nuu nkuvi daja de ntee daja ichi chuveé de nkanta ñankunee daja danuu iyo-o vitan, sukuan kachi tu'un nakani ya'á de so tan nuu datata ñivi va kachi naja ntuvi daja nunijin, Datata ña'nu tíumi dayoo va kachi a ma'ñu uvi yutun Tunyukun nuu kene in yute ka'nu ñuu Apoala yukuan nkaku in tee de in ña'an a nkuvi yuva-o. Vitan de ka'an-on jie'e tu'un ka'an-o de kani vi'í vaji yujin ya'á chi jini-on a kua sa'an stila, inglés jin kue'e vi'í ka nuu de kani vaji yo'o-jo, de suni saa dayoo a vaji chiji tata and'an nasi kuiti nnani yo'o a yoso nuu tutu nakani a kachi OTOMANGUE, de ya'á vikua in yutun chi kue'e yo'o-jo de kue'e na'a-ja a kivi inka nuu data'an yatin sa'an ka'an dayoo de ke'in nuu sama-jan.

Savindanda tee xi'na ta'u iniñu ñuu savi

Natun ka'an tutu tu'u vindovonensis: nte Yutatnuu kuiya iñu iso; koo saun ni jente'en koo ntika'a te koo kuiñi tee nikeikan skoo ñuu tee ne'nu nata'u tniñu.

Te yukuan koo sau nikinte yutnu tnuyukun ji yu'u ntute, kuun tee tujii kuu ne'nu nikuu-de ñayivi stanta'a, nikantatnu'un siki jee tnanta'a ya'a jin se'e si'i koo ntika'a te koo kuiñi.

Nistnanta'a se'e niyi (ne'nu) ntuntuu jin u'un tachi SAVINDANDA; jee niskoko ñuu ñayivi nata'u tniñu ñuu yuku Tnuun; tee tixin xiin ini nikakuu jee kutixin, tu nini'in na'in kutixin jin te neni ini nti'i ntuva nije'e siki nikanti, ntee nito nino (nitanu) te nituji-xin, nichu niñi niñte yu'u nuu nti'i nikanti te sukuan nikachi jee nikuntei.

Nnanuku: Constantino Montesinos Sánchez.

Ichi rancho'o

Intexi ka ichi
ika rancho'o
kua'an-ti maño
itati-vi
intena ichi rancho'o
yuu chivee ichi-ti vi.

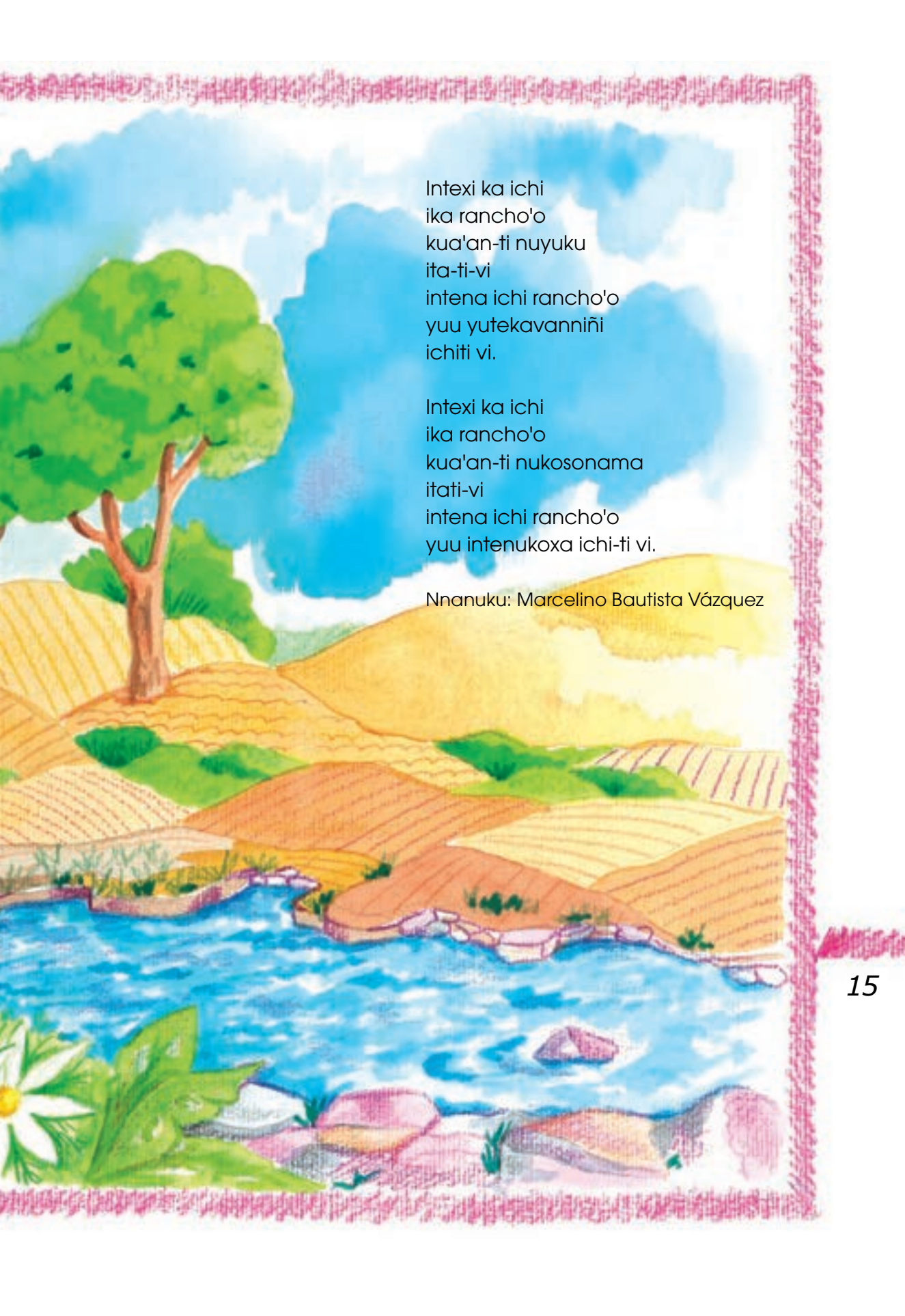
Intexi ka ichi
ika rancho'o
Kua'an-ti kitti
itati-vi
intena ichi rancho'o
yuu yuyoko ichi-ti vi.

Intexi ka ichi
ika rancho'o
kua'an-ti ki'iyō
ita-ti-vi
intena ichi rancho'o
yuu yuchite ichi-ti vi.

Intexi ka ichi
ika rancho'o
kua'an-ti nunsaa
ita-ti-vi
intena ichi rancho'o
yuu intivauu ichi-ti vi.

Intexi ka ichi
ika rancho'o
kua'an-ti nuyuku
ita-ti-vi
intena ichi rancho'o
yuu yutekavanniñi
ichiti vi.

Intexi ka ichi
ika rancho'o
kua'an-ti nukosonama
itati-vi
intena ichi rancho'o
yuu intenukoxa ichi-ti vi.

Nnanuku: Marcelino Bautista Vázquez

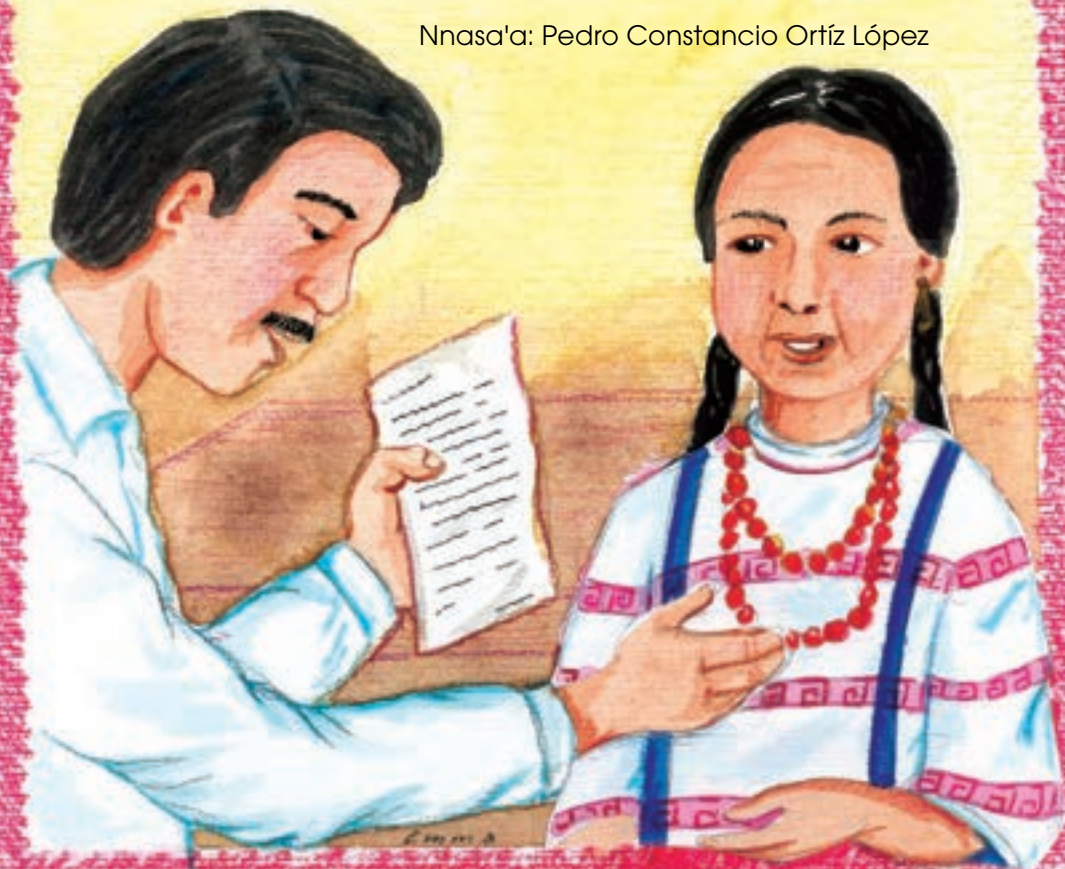
Tu'un tee jika ichi

In te jika ichi nkanta soko chiji de nkuyatin-jin in ve'i sava ke'en-jen a kaji-ji. Nkachi ña'an xiin ve'i a nkanini-jin chi ku'va-ña a kaji-ji, so de tun ka'vi tee yukuan in tutu skuatan nkanta nuu-ña.

De san nkuvu ñaji tee jika ichi van xita jee nkajie'e ne'ia nijin ne'ia nichu-ji tutu yukuan.

- Yukuan de nkukueka vi'i ini-jin de nkachi-ji: Náa kini ka, náa kini ka, san nini ña'nú si'i sukuan de nikatu'un-ña naa kuvi a kachi tee van sukuan.
- Kini vi'i... de nakachi ña'nu si'i nuu te jika ichi, naá kuvi sáa... de nuni'i nkachi tee jika ichi... kini vi'i vi a no'o-o chi ni nu'u ntuvi jini ka'vi. So ni ka ñi-o so nani sukua'a-o va'a ka.

Nnasa'a: Pedro Constancio Ortíz López

tina jin kití so'o kani

Kachi daja a niyo datán ve'i nnaka in tina sií ini de nsiki vi'i, chi san nanta ito'o-ti ve'i, de jinu tina jia'an ta'an-de, jee jiankuiñi nichí-ti chiso-ti na'a-ti yatasi'in-de, de káinna'a-de-ti de saá ni jia'a-de yaji va'a-ti, de suni niyo in kití so'o kani-de u'vi vi'i ini de naa xa, de ñanini kití so'o kani (vurru), jitova'a daja ka tina iyo ka'vi de xa a sa'a-ja va jianta'an-jan ito'o-o san nanta-de ve'i, jee yuvi de jiankuiñi nichí-ji yata-de, axin de tun sukuan sa'a tan ni de sanaan taji va'a daja kaji-ni, yukuan de inka kivi, san nanta tee yukuan ve'i de nkuñama ka kití so'o kani de na'yu de nkene kunu-jun kua'an nuu ito'o-jo, de ñankuiñi nichí-ji yata ito'o-jo kua sa'a tina de nchiso-jo na'a-ja yata tee yukuan, saa jee ntuvi tee van kana jan a chineí maajan jie'e a ve' vi'i kití van, de kuachi nkuné-ji nnakoo-jo de ninu-jun a ñu'vi tuni-jin, de ni saá nkinoo kití so'o kani ká'án maa-jan, ntuvi kuka'nu ini-ni, de kua sa'a tina nsa'a-ni, de ntuvi ní nta'an ini ito'o-ni. Yukuan ni nini-ni de nkanta soko chiji-ni de vaniji-ni.

Nnanuku; Franciscio Plácido Hernández Bautista

Yaa tanta'a

Suchi yii, suchi si'i
siketa'an-i maa-i
siketa'an-i maa-i.

Suchi yii suchi si'i
kakusii ini-yo nuu-i
ja ni kasketa'ani-i maa-i.

Ita yisi, ita kutu
sikete'an-i maa-i
siketa'an-i maa-i.

Ita yisi, ita kutu
kakusii ini-yo nuu-i
ja ni sketa'an-i sutu-i.

Talino yii, talino si'i
kasketa'an-de-i
kasketa'an-de-i.

Ni kaja'nchaka-de-i nuu to'o
tata yii, tata si'i
te ni kajuni-de xini-i.

Nnasa'a: Juan de Dios Ortiz Cruz.

Jie'e dañivi

Ntaka-o va yi'i kua vaji tata-ó, yatin sukuan xa va iyo dakáá nuu nijin, chi sivi dakivi sumana de nsaa ka'a va ntuvi-ji. Dañivi ntava sivi dakivi nee kuiya uní sientu a ka'vi-o vitan, va nkuvi dañivi nsukua'a jie'e antivi nuu ñivi romanu, ñanini daja a ñu'un vi maa sava ntaka dañivi de xíin-jin jíko uxa ñivi, nee jin nkánii jin yoo. Dañivi ana'an yukuan nne'ia kua iyo antivi, ñanini a tan in dañivi va nkuña'nu nuu tan in kivi sumana. Maa jie'e a dañivi yata nute nake'en vi'i ichi dañivi romanu, a nee vitan ka de iyo datu'un yukuan ma'ñu dañivi jin kivi Nuú tu'un stila jee ntuvi viji kachi-o maa-jan kua jianini-ontee-o.

Luna = Lune

Nnanaku Pedro C. Ortiz López

Venus = Vierende

Marte = Marte

Mercurio = Miércoles

Júpiter = Jueve

Saturno = Satu

Sol (nkánii) = Dominku

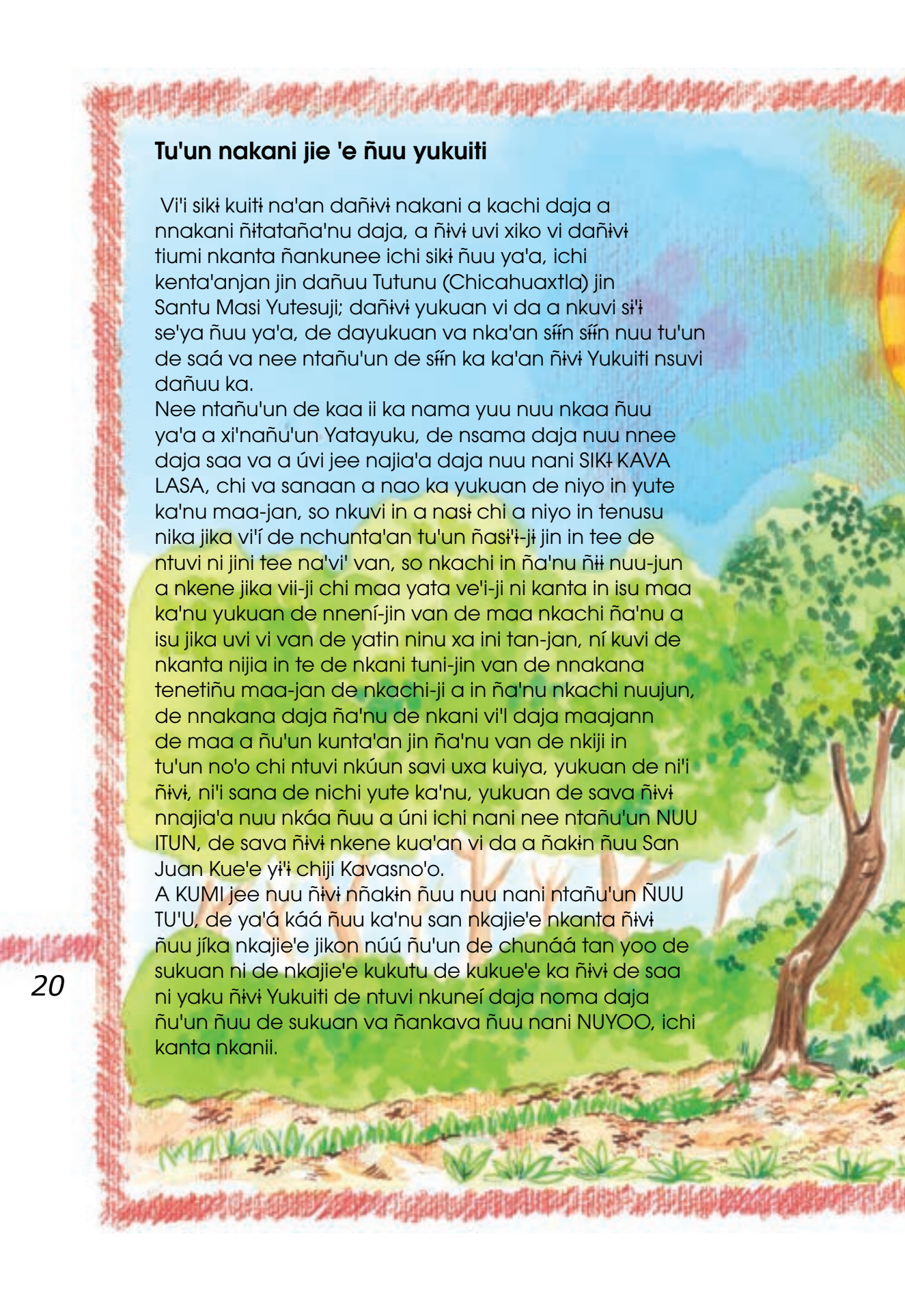

Tu'un nakani jie 'e ñuu yukuiti

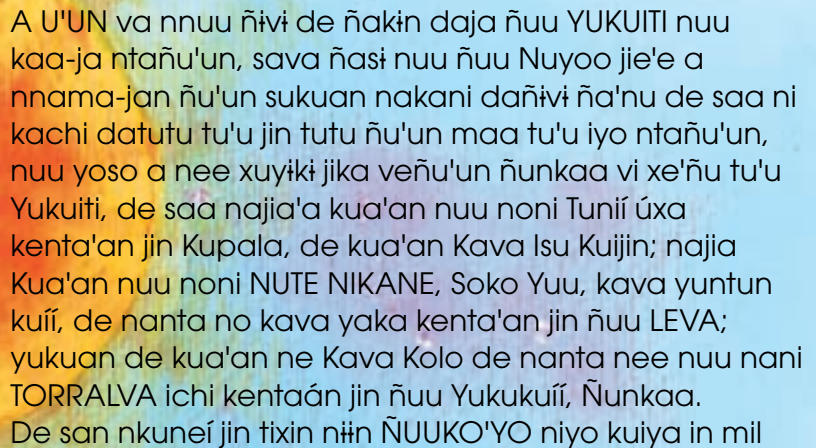
Vi'i siki kuiti na'an dañivi nakani a kachi daja a nnakani ñitataña'nu daja, a ñivi uvi xiko vi dañivi tiumi nkanta ñankunee ichi siki ñuu ya'a, ichi kenta'anjan jin dañuu Tutunu (Chichahuaxtla) jin Santu Masi Yutesuji; dañivi yukuan vi da a nkuvi s'i se'ya ñuu ya'a, de dayukuan va nka'an s'ín s'ín nuu tu'un de saá va nee ntañu'un de s'ín ka ka'an ñivi Yukuiti nsuvi dañuu ka.

Nee ntañu'un de kaa ii ka nama yuu nuu nkaa ñuu ya'a a xi'nañu'un Yatayuku, de nsama daja nuu nnee daja saa va a úvi jee najia'a daja nuu nani SIKI KAVA LASA, chi va sanaan a nao ka yukuan de niyo in yute ka'nu maa-jan, so nkuvi in a nasi chi a niyo in tenusu nika jika vi'i de nchunta'an tu'un ñasi'i-ji jin in tee de ntuvi ni jini tee na'vi' van, so nkachi in ña'nu ñi nuu-jun a nkene jika vii-ji chi maa yata ve'i-ji ni kanta in isu maa ka'nu yukuan de nnení-jin van de maa nkachi ña'nu a isu jika uvi vi van de yatin ninu xa ini tan-jan, ní kuvi de nkanta nijia in te de nkani tuni-jin van de nnakana tenetiñu maa-jan de nkachi-ji a in ña'nu nkachi nuujun, de nnakana daja ña'nu de nkani vi'l daja maajann de maa a ñu'un kunta'an jin ña'nu van de nkiji in tu'un no'o chi ntuvi nkúun savi uxa kuiya, yukuan de ni'i ñivi, ni'i sana de nichu yute ka'nu, yukuan de sava ñivi nnajia'a nuu nkáa ñuu a úni ichi nani nee ntañu'un NUU ITUN, de sava ñivi nkene kua'an vi da a ñakin ñuu San Juan Kue'e yi'i chiji Kavasno'o.

A KUMI jee nuu ñivi ñakin ñuu nuu nani ntañu'un ÑUU TU'U, de ya'á káa ñuu ka'nu san nkajie'e nkanta ñivi ñuu jika nkajie'e jikon núú ñu'un de chunáa tan yoo de sukuan ni de nkajie'e kukutu de kukue'e ka ñivi de saa ni yaku ñivi Yukuiti de ntuvi nkunee daja noma daja ñu'un ñuu de sukuan va ñankava ñuu nani NUYOO, ichi kanta nkani.

A U'UN va nnuu ñivi de ñakin daja ñuu YUKUITI nuu kaa-ja ntañu'un, sava ñasi nuu ñuu Nuyoo jie'e a nnama-jan ñu'un sukuan nakani dañivi ña'nu de saa ni kachi datutu tu'u jin tutu ñu'un maa tu'u iyo ntañu'un, nuu yoso a nee xuyiki jika veñu'un ñunkaa vi xe'ñu tu'u Yukuiti, de saa najia'a kua'an nuu noni Tuníí úxa kenta'an jin Kupala, de kua'an Kava Isu Kuijin; najia Kua'an nuu noni NUTE NIKANE, Soko Yuu, kava yuntun kuíí, de nanta no kava yaka kenta'an jin ñuu LEVA; yukuan de kua'an ne Kava Kolo de nanta nee nuu nani TORRALVA ichi kentaán jin ñuu Yukukuíí, Ñunkaa. De san nkunef jin tixin ñin ÑUUKO'YO niyo kuiya in mil jin sientu uxi de nani'in nef ini Yukuiti de nnivi-ji de ñakin-jin dañuu kuachi-ji kua Xíniyuvi, Teponaxtla, Reye, jin dañuu ka kua'an ichi nuu i'ni, de saa ni nkene kue'e dañivi ñuu ya'a kua'an ñakin ñuu kuachi ichi kanta nkani a nuu ñu'un ñuu ÑUNUVA, nuu iyo vi'i ka uni mil ñivi.

Pedro Constancio Ortíz López

Tikasun jin saa na'ma

Kachi daja a tikasun sa'ani
a sa'a yukuan ntusa'a nu'u,
chi de a nu'u nsa'a majan
de a nsa'a va'a kuvi-ji
jie'e a nu'u nsa'a maa-jan ni.

Kachi daja a saa na'ma tivi-ni
de saa na'ma ntuvi tivi tan-ni
chi de a nu'u ntivi maa-jan,
de ntivi va'a maa-jan ni
jie'e a nu'u ntivi maa-jan.

Ya'a vi yaa chilena jíáá
jita daja ichi chuvéé,
jee vitan jita-ni nuu danu
so ni ka nee jin tuno'o
de nkata ntaka tan ntaka-o.

An illustration of a woman with long black hair, wearing a red shirt, holding two green, bumpy fruits in her hands. She has her eyes closed and a peaceful expression. The background is filled with green leaves and branches of the same plant. The entire scene is framed by a thick, textured orange border.

Yaa tuntoko

Sukun tuntoko
sukun tunchi'ma
nana luu mee-en
tuu ni yuu ni.

Kitsu ntikuxi
yuu ni yuu ni
kitsu nuu xa'va
nana ña nku'a'a.

Nana ña vatsi
ichi ni tsiku
koo ta koo
kaka ta kaka
ni ña'an lulu mee-e

Nnasa'a:
Simón Aurelio López Sánchez.
Tereso Jesús López Santiago.
Magdaleno C. López Paz.

Nika'a ñi̯ jin a suchi

In íchi in nika'a ñi̯ nkuita ini a kuvi, nachu'un ichí ka in se'ya suchi de nkachi nuu van: _ kuneē seyí_ de ñankunee van xíin tata_ de nkachi ña'nu van_ kuvi-ni seyí de kingo-nu a nxita'an-nu ñivi chi xináa-jon-no kua a kachi-ni nuu-nu_ de nkachi a súchi_ de tun nu'u va kuña'nu de naa in a kuneí jin-ni, á na'nu de nakui ka tee nsuvi dayoó ve _ de nkachi a ñi̯_ Ntuvi seyí nsaa nakui-ji de vi'i ka san yikin-jin de ni nna tiñu-jun, so san kuvi-jin ñivi ña'nu de jiso in a ntuvi nuu-ón a kuvi ANTUNI_ Seyí, síyo nuu ñivi_ Xaa yukuan ni ka nka'an nika'a ñi̯ de ni'i-ji... Ntuvi nkanijia nika'a suchi chi ñanini-jin a kene jikónúu-jun nuníjin nanukú-jun ñivi, yukuan de nkajie'e nsiakuiñi-ti datii nnakenta'an jín-ti ichi.

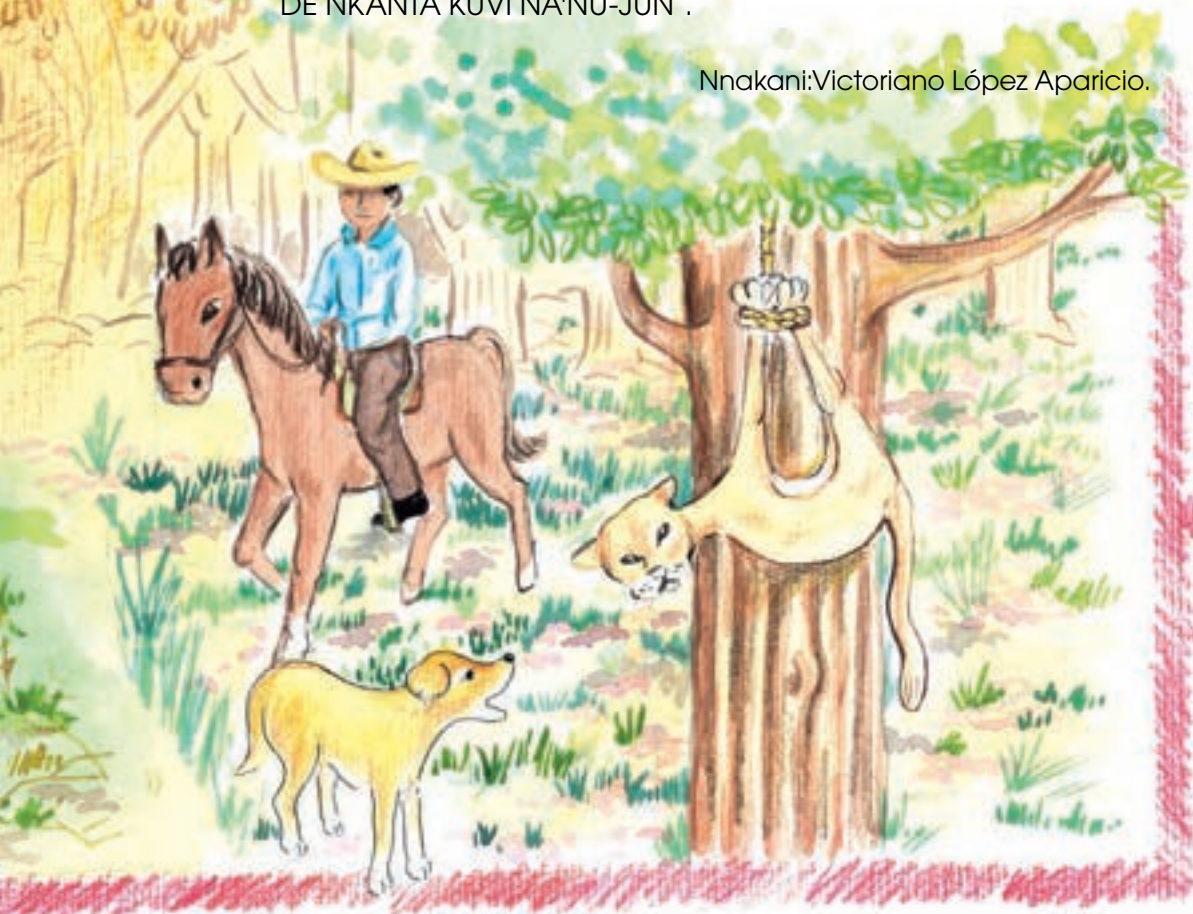
De xi'na va'u nakenta'an jin nika'a jee nikatu'un-jun van, á no'o vi tee, de yukuan nnaxinikó_ Ntuvi_ á maa a náa a nayo kuneí jin ñivi ve, va sanaa, so koo nu'u chi nee jika ve'i-ji jia'an kaji-ni tiuún-jun de nsu sukuan ni chi chi'i xiko-ni tee; ichi núu ka nnakenta'an-jan jin tiñin de saá ni nikatu'un van, de nkachi van_ ntuvi chi tiñin vi-ni; yukuan de Kua'anjan ichi nuu de nakenta'an-jan jin in xiniki maa ka'nu de ñama kuit+innava-ja de ñankuiñi-j-i-n nuu van nkanajín-jin de nkachi-ji, vitan de nkanta kivi-nu chi kaii ni no'o de tun tee vi-nu, ntuvi chi xiniki vi

nu'u de a nanukuú-nu chi ito'o-ni viji, de á ka'nu ka ñivi
 nsuvi ka no'ó ve, ntuvi, de naa chi jia'a-nu kunei-ji jin-nu sa,
 saa chi a nsa'a masu-ju nu'u vi_de nsiyo nika'a kua'an, de
 ichi núu nakenta'an-jan jin tina de nikatu'un-jun van, á nsuvi
 no'ó vi ñivi_ ntuvi chi ito'o-ni vi-ji de saa jika yatin-ni xiín-
 jin, chi de na in a iyo de GAUA, GUAU, de chineí-ni maa-jan
 GUAU, GUAU, GUAU, de ni saa jee nini nika'a vaji in a maa
 ka'nu ne nu've, de nkachi-ji_ naá kuvi a vaji yukuan... suu
 yukuan vi ito'on-ni _ de naa chi kachi-nu a ntuvi ka'nu-
 jun... ntuvi chi kiti yoso-jo_de ni ntuvi nka'an kue'e ka
 nika'a de kuant'a'an-jan van so san nnavá-ja in nuu naq
 kuni-on de ñanku'un in yo'o maa-jan nkuni-jin de nuu nu'u
 vá nkoyo nika'a de ni'ni van na'a-ja de nsikaa van maa-jan
 ne xini yutun nuu nnitakaa-ja de ni'i-ji de nkanta tee nika'en
 van maa-jan nkuvi-ji kuñu itún... Sukuan nno'o nika'a suchi a
 ntuvi ni nkanijia-ja a nkachi tata-ja nika'a ñ# nuu-jun,
 ,Sukuan va naa kachi ñivi ña'nu a "ÑIV NTUVI TESO'O ICHI,
 DE NKANTA KUVI ÑA'NU-JUN".

Nnakani:Victoriano López Aparicio.

Viko tanta'a

Nee xi'na chi ñika ñayivi ña'nu nda'vi se'e-de, de mitan chi kakenta'an maa-i de suni jana'a chi ka sa'a nda-de viko ka'nu kajani-de ndixi kua'a, ndexeen, xita kua'a, kuñu tikachi axin kuñu ndixi'yu, kuñu chuun, de ntatata ndute ke'en nda-de ja jini mani nta-de ntase'e ndute-de, de suni nduku nda-de tee téé yaa, ñuu maa-yo de kajitaja'a nta-de nde ve'e ña'a.

Nnanuku: Margarina Pérez.

Naa kuvj-ji

Nduu yu'u de nduu nu'un, iyo xiko de kivi nuu ndeyu yaji-nu de nduu na'an-nu.

(OAV)

Tutu de nduu yu'u ntava de nduu nijin ña nijin de makuu tiin-yo chi jia'a ni kua'an.

(NIRIA IHCAV)

Nnanuku:
Evariso Feria Avila,
Moisés y Jaime Feria Santiago.

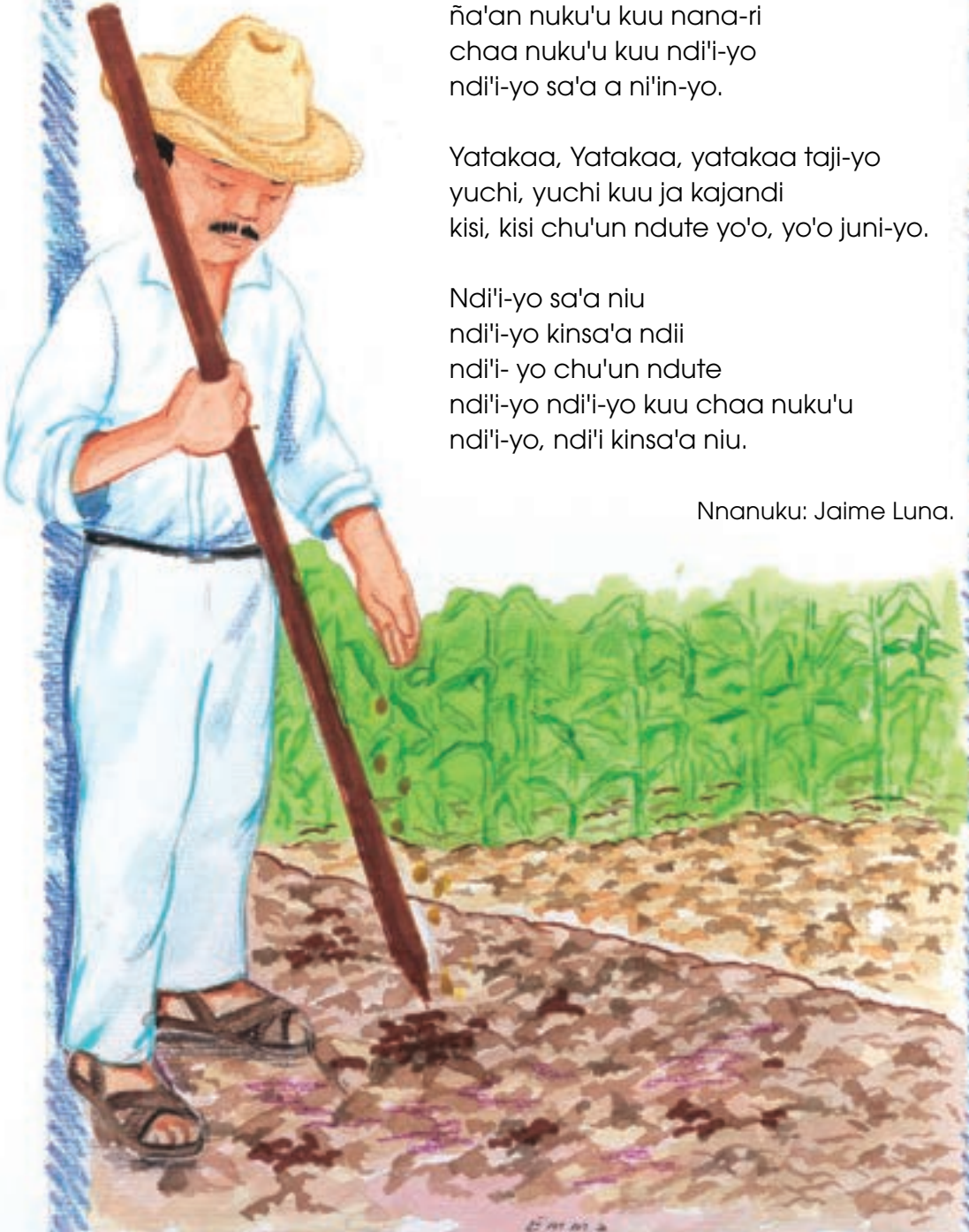
Chaa nuku'u

Chaa nuku'u kuu tata-ri
ña'an nuku'u kuu nana-ri
chaa nuku'u kuu ndi'i-yo
ndi'i-yo sa'a a ni'in-yo.

Yatakaa, Yatakaa, yatakaa taji-yo
yuchi, yuchi kuu ja kajandi
kisi, kisi chu'un ndute yo'o, yo'o juni-yo.

Ndi'i-yo sa'a niu
ndi'i-yo kinsa'a ndii
ndi'i- yo chu'un ndute
ndi'i-yo ndi'i-yo kuu chaa nuku'u
ndi'i-yo, ndi'i kinsa'a niu.

Nhanuku: Jaime Luna.

Yutun kafe

Naa vii ka iyo yutun kafé-ni
sa'a savi, xi'na, ñu'un yoo uxi uvi
de kajje'e, jiäa ita jiáá-nu,
kua in ña'an ñu'un xiyo kuijin
tuvi ne'yao nee nuu yuku.

Nee vixin jia'an ita-nu,
a nee jika kanta xiko
saan kivi tekú titi-nu
de jito ñunkúún tenuku'u-no
chi no'o va sikaku maa-jan.

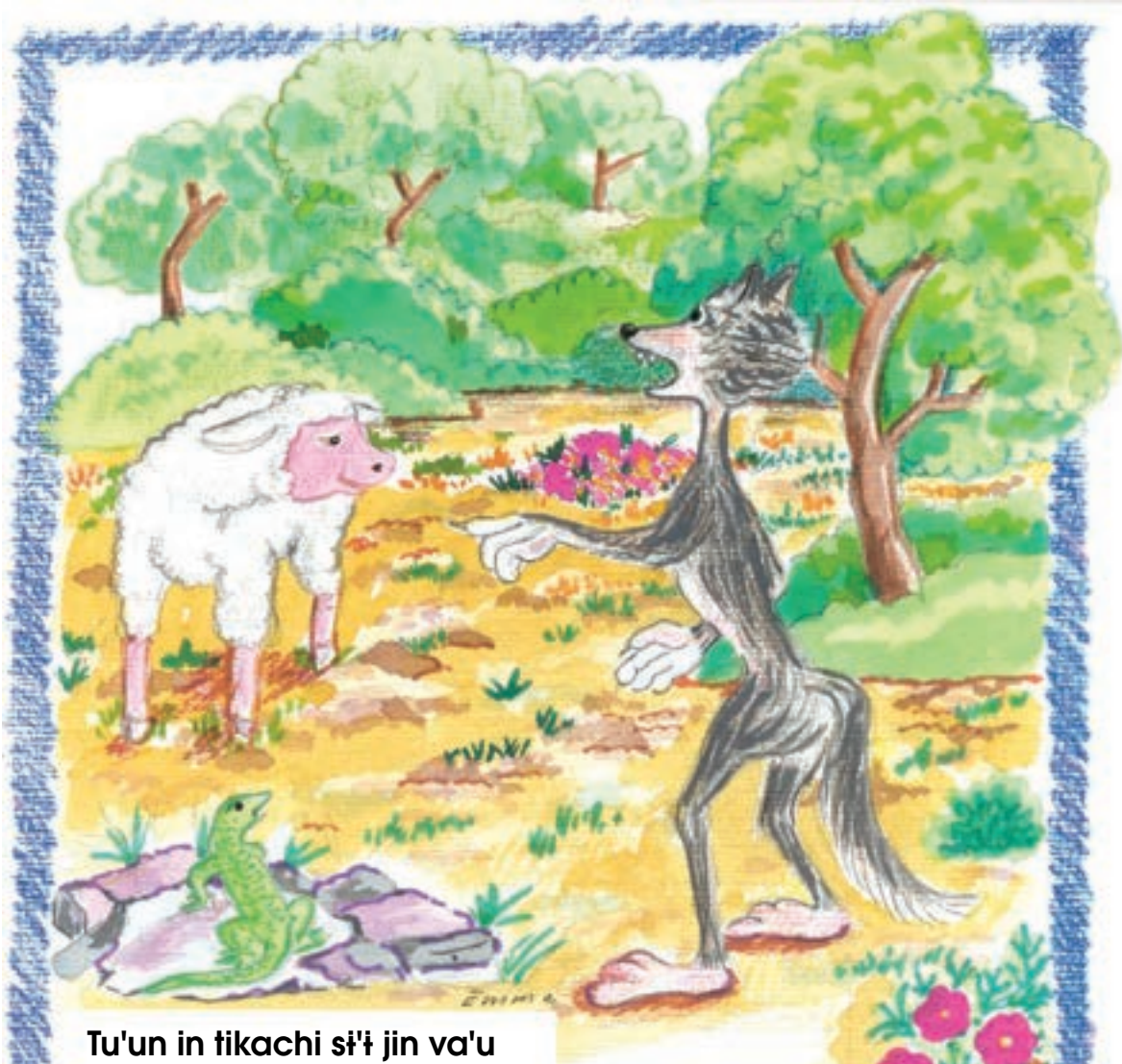
Ntu kuvi kumani-nu nuu ito-jo
kutoo tuni-jin xiko-nu
de jito ñunkúún tenuku'u-no
chi no'o va sikaku maa-jan.

Ntukuvi kumani-nu nuu ito-jo
kutoo tuni-jin xiko-nu
no'o, va jia'nu ñu'un vixin
kuteyi-o jin tekú sa'ma ii-nu.

Nnanuku: Herlinda I. López López.

Tu'un in tikachi si't jin va'u

In íchí níkgoo in tikachi si't uni yakúáa chiji yuku de nnakenta'an-jan jin in va'u de nkachi van nuu-jun: Vitan de kaji-ni no'o tikachíi, naá sa'a-nu a jika ntu'un-nu ya'a jee tikachi si't naxinikó: - Va'u, nkaji-nu nu'u jee kachi-ni nuu iñi in tikachi kuijin.

De nkanijia va'u a nkachi tikachi si't de vano nkusi ini va'u - so kunu-nu sava ki'tin ta'an-nu maa-jan - nkachi tikachi jee de nkanta-nu de nava-nu yata sava kayi't-nu de ka'ni-maa-jan kaji-nu.

Jee nkanijia nijia va'u, yukuan de nkekunu-jun kua'an de san nini-jin nuu iñi in tiluú kuijin de nava-ja yata van ntiin-jin ñayi't-ji, de xaa in ku'u xitin iñu nasi ñáa ita yaa ví van.

Pedro C. Ortíz López

Tu'un sikak'i

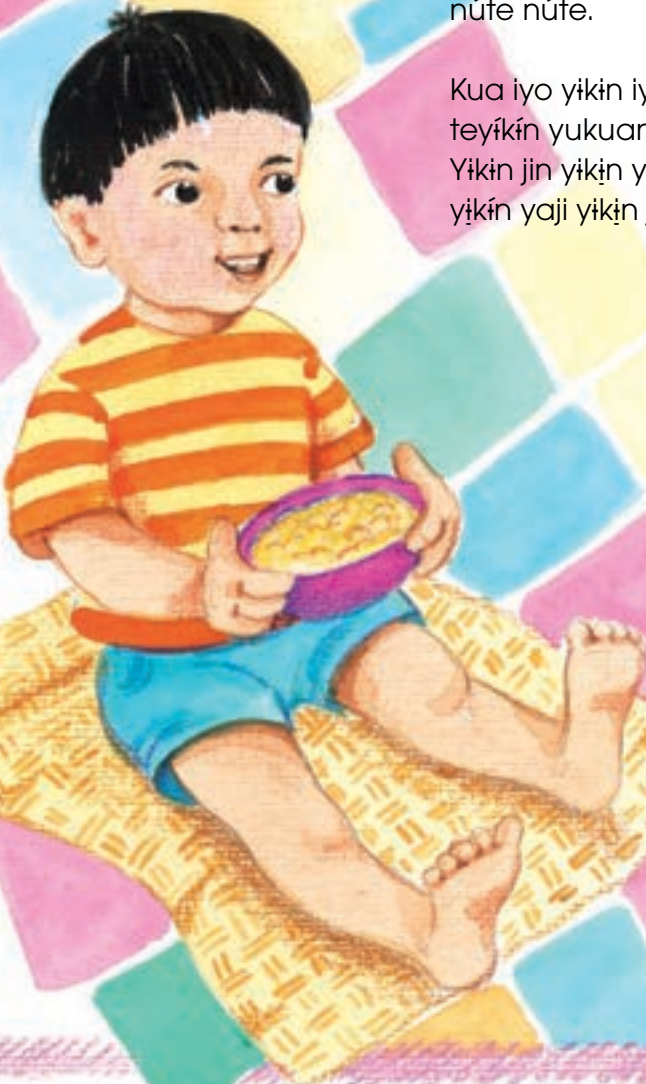
Ñu'ún ñú'ún ñu'ún nuu ñu'ún,
kachi tee nee nuu ñú'un. Tee nee
nuu ñú'ún kachi a ñu'ún, ñú'ún
ñu'ún nuu ñu'ún.

Teyiki ntee yíkí xini xinikí,
yíkí ntee xini xinikí teyiki yukuan.

Núte núte, ñuma núte
nuu nakete,
ñuma nuté, nuu nakete,
núte núte.

Kua iyo yikín iyo teyikín yukuan,
teyikín yukuan iyo kua iyo yikín,
Yikín jin yikín yaji yíkín,
yíkín yaji yikín jin yikín.

Pedro C. Ortiz López

Ɔn chaa xna'an yosondua

Kata na-ra jin-ria sata,
xini yuku jin ichi kuiti,
kivt una jika yoo julio,
Ɔn jaña'an ja nikuntijin
yaa, no nikaja'ni-da chaa,
chaa xna'an nuu ku'u.

Chaa ña'nu kuu-da nikuu,
ti ni jna'da Ɔn nunto'o un,
nini ni soko-da maa-da,
chi ni chintee-da ñuu-da,
yukan kuu ja chao kuña'nu
ni kukuasun ini-da nte'e-da
chaa.

No ni iyo suchi-da,
chaa nixna'an ntxian nikuu-da,
nixnakoo-da ve'e skua'a ichi-da,
chi chaa jini skua-a nikuu-da,
chi jin yukan kuu ja nama
siki nuu xta'u ña'an.

Nanta'u-ni ñu'u ñuu sa'an sau,
ja ni naa Ɔn se'e nchaa yo'u-ni,
tuka nte'e-ni chi kua-an-da
chi ichi-da nikentoo jin-ni,
nava kuntita-ni ichi nuu,
ti sa'ma yiñu'u ntanini.

Nakachi: Isaías Sánchez López.

In ña'an tuu yii

Tata, nana, mani kakuu chaa kaxina'an nuu se'e saa nanakani-da in tu'un ndaa jani iyo ana'an jin in tata jani katandaade te, ni kasro tade te juano'on-ña ve'eña kancha maa-ña in yucha ja nani yucha iso ñuaa ni kanchaña in kuia tua jaan kuti yii-ña nuu-na kuu chiya kanrasí kuu, te jaa kanrasí ni kaa ji-ña nuu-na kuu chiya kanrasí kuu, te jaa kanrasí ni kaa ji-ña kancharo chi vaiderrró tauu xaa ini-ri rroo achi ja kanrasí ji-ña suni mari tauu xaá ini-ri jaro te ni kana nuu taa-ña te kuan koyo-ña kuakusu-ña ji-ña te sua niki ja karasí nritaa jaini nrroo ji-ña te ni kundee nisa'a se'e-ña te ñaa xaa noo ka uni naki ichi noo te kaña jin naja tu kunraturoo nsa'a ri ja kasi iniyo te kii-ro tu chi jitu ini-ri ja ndee-ri kití achi ja kanrasí ji-ña, nuu ja kanrasí nuu uu yoo jani kaku se'eña ninchaa ja kanrasí te jini so'o janre se'e-ña te nija te nika'an jin-ña nja nsree xaa-ro se'e-ri te ni kaña jin ja kute kuteña-ña te ni ndani se'e-ña te ni indaa te ni nunkoo yujito-ña nini sa'a-ña toli nuni te ndi'í tikachi suani ndi tikachi suani ndi tikachi jaki te in kivi ndasa ni sa'a te ninu-na mujaa te ni ndeña nujaa te ni jini-ña ja masuu kuu chiya'a tiñuu kuu te niyu'u xaan-ña te nikaa jarasí jin-ña naja'a yu'u-ro jini-ri achi jin-ña tuu achi-ña ji'i te ñuña toli nuni jikuña nini jakarasí ndito se'e-ña te nikití va'a tolinuni-ña te ni snu-ña tinro'o-ña nuñu'u te niki'in-ña se'e-ña nu te ninakundisoña te

nukoo-ro ko'o-yo toli kachin-ña jin te ninukoo yujitoña
te ninukoo-ña te niki'in-ña yajin toli nuni te nijosoña
nuu te nindukuiñi te nikenta ini ve'e-ña te nikenta
ini ve'e yoa te jinu te nrikoo kua nikayuri vai nikayuri
vai, achi te kuano nuncha maa, te maa-ña suni
jinu xaan-ña kua'an ichi yata nijinu-ña te tuni janaña
kuiti-ña te jinu-ña kua'an ichi yata nijinu-ña te tuni
janaña kuiti-ña te jinu-ña kua'an-ña in ve'e ta'an-ña
in ve'e ta'an-ña te nduxa nuñu'u nayivi yua te ni
kiña se'e-ña nichintee-ña nuu te ni kayu se'e-ña te
nayivi nika'an juñi-ña te nikaja'ni-ña ya'a nindii. tu'u
cha ano jani ka'a ka'a-ra jin in ja kanrasi ya kuu in
tu'un nakani in tata ja nani chiku Morales kurusi tata
nunda Morelos, Yasonotú, Nidijinu Nundua.

Nnakani: Francisco Morales Cruz.

Yaa timii

Timii, timii, timii
nau, nau, nau ti
timii, timii, timii
nuku ti nuxi.

Minerva Estela Ortíz Pérez.

Nava kuu

Jino Kuenta koo
kaa nu yu'nu
ti kantakaa kuenta yoko
nu jnii-yo jiku jin iñu.

Nava kuu

(Nãṅ)

Enrique Ojeda Martínez

34

Kuachi ti vii kuri,
kaskivi nu-ri chi ñu'un
ti kaña-ri ji ndaa-ri
jii xini-ri ja'ri nde'e.
Nava Kuu.

(Chikn)

Kisínute

Niyo in tee yata chiji nnee nuu ñuu nani Nuyoo, nkuvi tee kuka, niyo vi'i kití nkumi-i jee nka'an-ra-ma ito'ó sana, tee ya'a chi ka'vi sanaa ini-i jee ña'an-an in nuu kaa ra nikayuku nu yoso in kisi nute, ne'ya-a ini kisi ña ma kití ini-i ñaya ntuvi nute ko'o sana, jee ñata'vi-i kisi re kuun vi'i savi yakuaa ñare nuvii rakiti naka-a ni'i nsa'a savi xeen, ya kachi-yo ta'vi kisi nute savi.

Nnakani: Cándido E. López López.

Uu tee va'a

Kua'an tee ni kee iin yiya xeen, in nijunu-te te nika diki yutnu ni na machii va'a chii nda'a yutnu.
Inka tee ninkaya nuu ñu'un nini-de te yunite.
Te níkee yiya xeen te nita'ni-ti-de te ni janite tachi te ta'ni yiya xeen te ni jatni ini-ti ja nijí'i te, te kua'an-ti nuu yuku.
Naa kachi tee ini do'o-nu.
Kachi tee ni junu tee adivi naa yivii va'a.

Nnakani: María Magdalena Gabriel Lázaro.

Ñuu nuva vii iyo

Naa jíká ka iyo-ni nuu-nú
jika nuu iyo ita jín tu'un jiani
ñu'ún nuu nkaku nu'u,
nuu kaa tu'ún sɨ ini-ni.

Ñuu Nuva, ñu'un ini-ni no'o
de nasoko'-ni maá-ni nuu-nú
kuni tu'un kueba ini no'o-ni
a na'yu de jita a kuvi níkó.

Vii iyo-nu ñuu Nuva ánima-ni
ntukúvi-ni kuvi-ni de nkuni ka-no.
Tu'un kuna'vi ini k'ín jin-ni
ku'un va'a kua in xu'un no'o.

Ñi íchi nnáa ini-ni no'o
chi no'o vi a neñu'u vi'í-ni
de ni i chi nkuni-ni ka no'o
ñuu Nuva tu'un sɨ ini-ni.

Kachi nuu ño'an-ni a yaji-ji yu'u
naku'un ini-ni kúú koo kuni-ni
ñuu Nuva vii, ntúkúvi-ni kuvi-ni
de tun nkuni-ni ka nuu-nu.

Yukuiti

Yukuiti ne'ya-ni kivi tekú yuku-nu
nee kuii a na vii dayuku-nu
a nkajje'e dañivi jitu, ku'u-nu
jin kaa, yuchi jin takaa.

Siñ tuni kuvi ini dañá'an-nu
a nkajje'e taji daja ñu'un-nu
ne vii kuneé yukun itu-nu
a nake'en kue'e niñi ichi nuu.

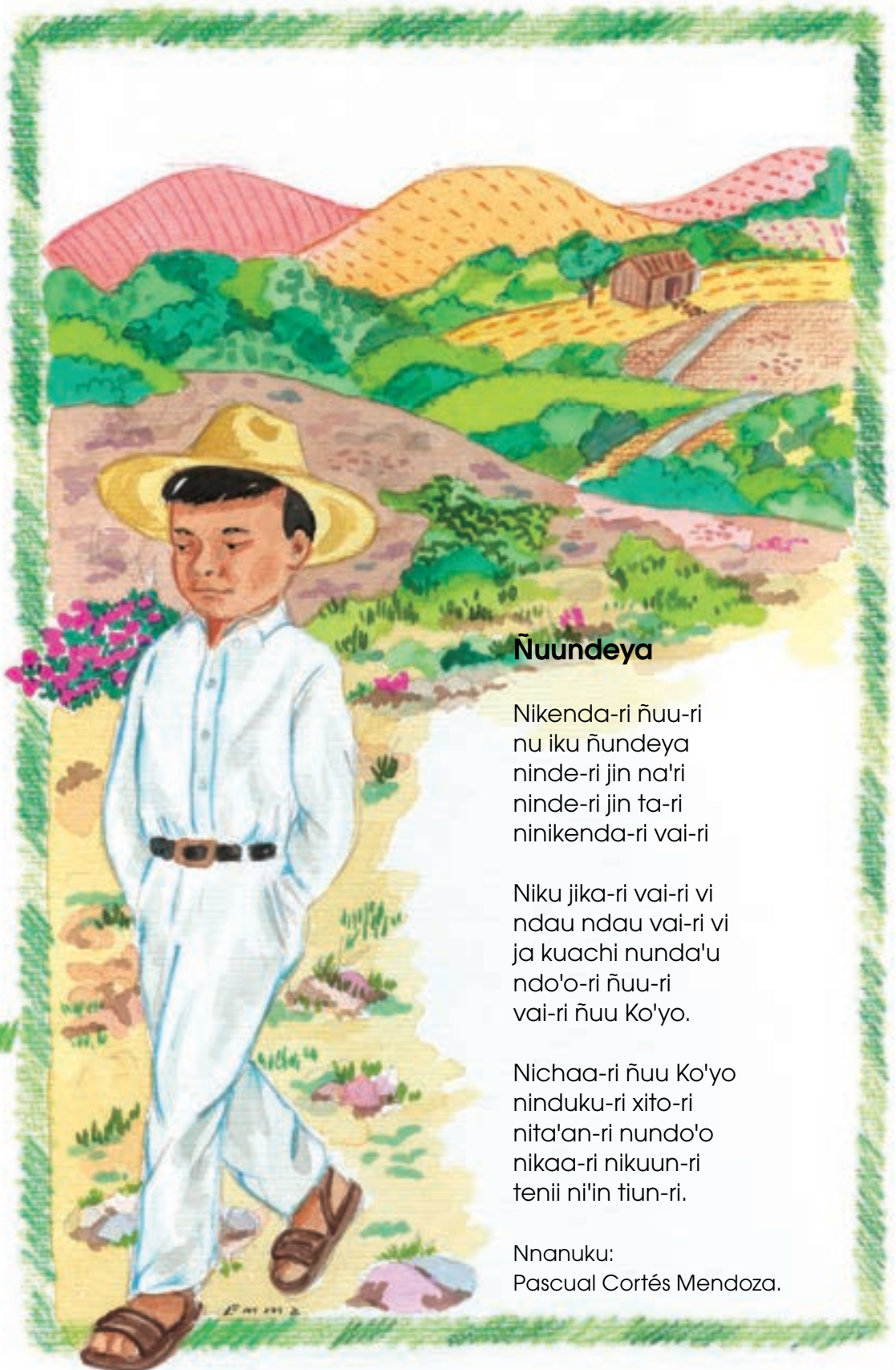
Ne nka'yu xini yutun kafé-nu
datee jin ñá'an ñama koyo kafé
nee tee jin ñá'an kuachi
nee ntaka daja koyo kafé.

Yakuin, isu, yiyi jin ma'an,
jin da saa kue'e tekú iyo
a nuku'u jin nuyuku-nu,
chi yuku-nu kumi maa-jan.

Ná_ kúnuú jin ñu'un va'a -nu
a vii iyo-nu ne'ya-ni no'o
nee tiempu kusñ ini-jin jin-nu,
yukuiti kuíi maa-ni.

Esperanza Osorio Nicolás

Ñuundeya

Nikenda-ri ñuu-ri
 nu iku ñuundeya
 ninde-ri jin na'ri
 ninde-ri jin ta-ri
 ninikenda-ri vai-ri

Niku jika-ri vai-ri vi
 ndau ndau vai-ri vi
 ja kuachi nunda'u
 ndo'o-ri ñuu-ri
 vai-ri ñuu Ko'yo.

Nichaa-ri ñuu Ko'yo
 ninduku-ri xito-ri
 nita'an-ri nundo'o
 nikaa-ri nikuun-ri
 tenii ni'in tiun-ri.

Nnanuku:
 Pascual Cortés Mendoza.

Ndu'va sa'a

kiui in yoo mayu nu nani ndu'va ñu sa'a
yoo iin yuu ja kaa na kaa arku te nchaa
in yau jika te kajini so'o sava nayiu ja
tontoo luu kacha yaa, te ka jita ja'a, te
nasu in ndi'ti-yo kajini so'o.

Nhanku: Serapia Carmelita Cuevas Acuña.

Ña'nu nitu juare garsia

Oko in yoo uni kuiya 1806,
Xa'un uni yoo úxa kuiya 1872.

“...Nkoo jiñu'u nuu ta'an ñuu jin datenetiñu.
Ma'ñu ñivi, jin dañuu na'nu , tu'u jiñu'un
nuu ta'an vi ava'a”...

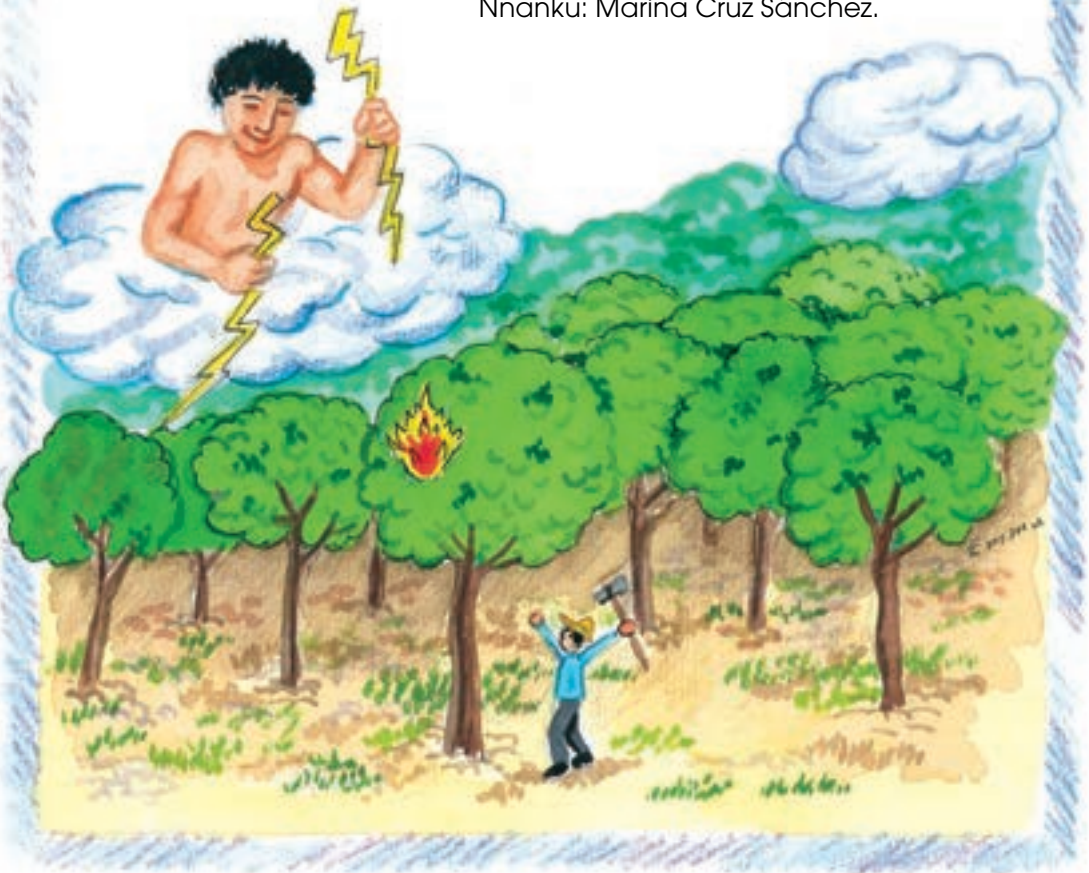
Xa'un yoo úxa kuiya 1867.

Tu'un taja

Ka jani nayivi a na'an tu'un ntasa kua ni ka'nti taja, o tu'un ja in chaa ja jika yuku ni jini-de nuu in ñayivi kantee ma'ñu uu yujnu nuyuja jito nini te nikana xini chaa ya'a te kua'an-de nuu ñayivi kantee ma'ñu yujun ya'a te yaa ni ka jin-de ja "kua kuakin in kaa te kancha-ro yujuu yaa nava kuu kenta-ri te nuni kenta-ri te kua xaa-ri xu'un nuu-ro" ni kachi taja jin-de te nikantia-de te jinu xaan-de kuano'on-de ve'e-de te ne jaa-de koo tuni jantatude niki'in de kaa-de te kuan-de nejaa-de te vitan vitan ni jancha-de yujnu yua te yakua na kuamani ja te'nde te ni ka'nti ni taja te ni ja'ni chaa ya'a te ni tuni ni'in-de xu'un kuu-de te nijji'i-de, kaka'an jin na'an ja ñua kua io xaan ka'nti taja nuu nkuun sau:

Nhanku: Marina Cruz Sánchez.

Yaa yukuiti sɨ̄ ini

Yukuiti, jie'e yuku ka'nu,
no'o kuvi xe'ñu ñuu Nijinuu,
kaa yuku ñuu nuvá ichi chuvee
xteku tu'ún ñuu savi jin kafé
yuku itɨ̄ nasi kuvi no'o-nu.

Chiji ñuu ka'nu-nu, iyo taɠn
tatun tata ña'nu-on niyo
tiikɨ̄ ñakin ñuu teyu,
nakana-yo koo ñuu teyu,
nakana-yo koo nuu ini-on
ta'anñuu nkoo mani ini-on.

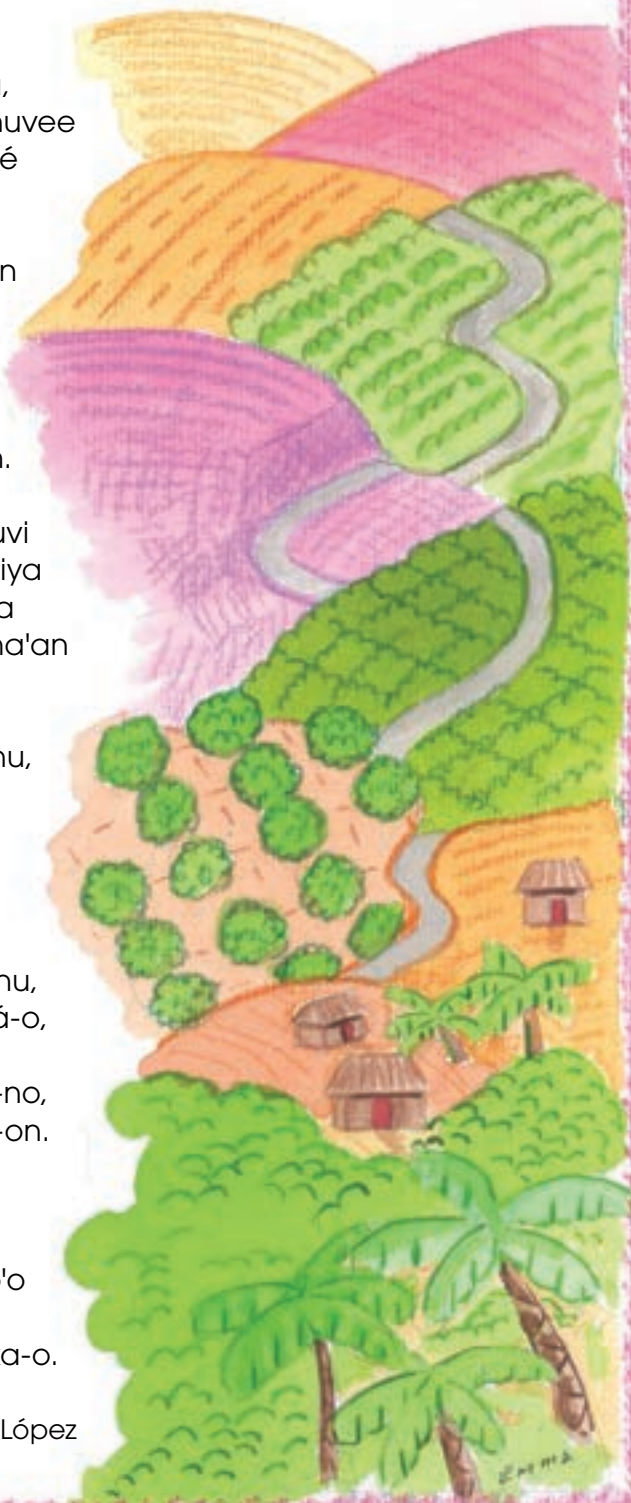
Vetiñu, ve'i uvi jíáá-nu, nkuvi
kuiya kumi xiko iñu ninu kuiya
kumi xiko iin, nnasoko se'ya
nuu-nu jin tekiu, kuvi a kuna'an
ntaka-o nɨ̄nkani.

Ntunáa-ni Veñu'un Kuijin-nu,
tuvi nee xini yuku kuitɨ̄,
na'a-ni kua kaxin kaa-nu,
jie'e ke'en kueka ntaka-o,
ta'anñuu nkoo nuu ini-on.

Ntuvi ka Yukuiti ana'an vi-nu,
nsama-nu jin davetiñu jíáá-o,
ñuu ñivi va'a, ñivi satiñu
nee ñivi ñúu jin to'o na'an-no,
ta'anñuu nkoo nuu tan ini-on.

Yukuiti vii, iyo nuu vixin,
nuu kuí̄ nɨ̄nkani ñuu savi,
nee jia'an vixin-ita kafé no'o
ñu'un ini-ni no'o nininkuvi,
ta'anñuu nkoo nuu ni ntaka-o.

Pedro C. Ortíz López

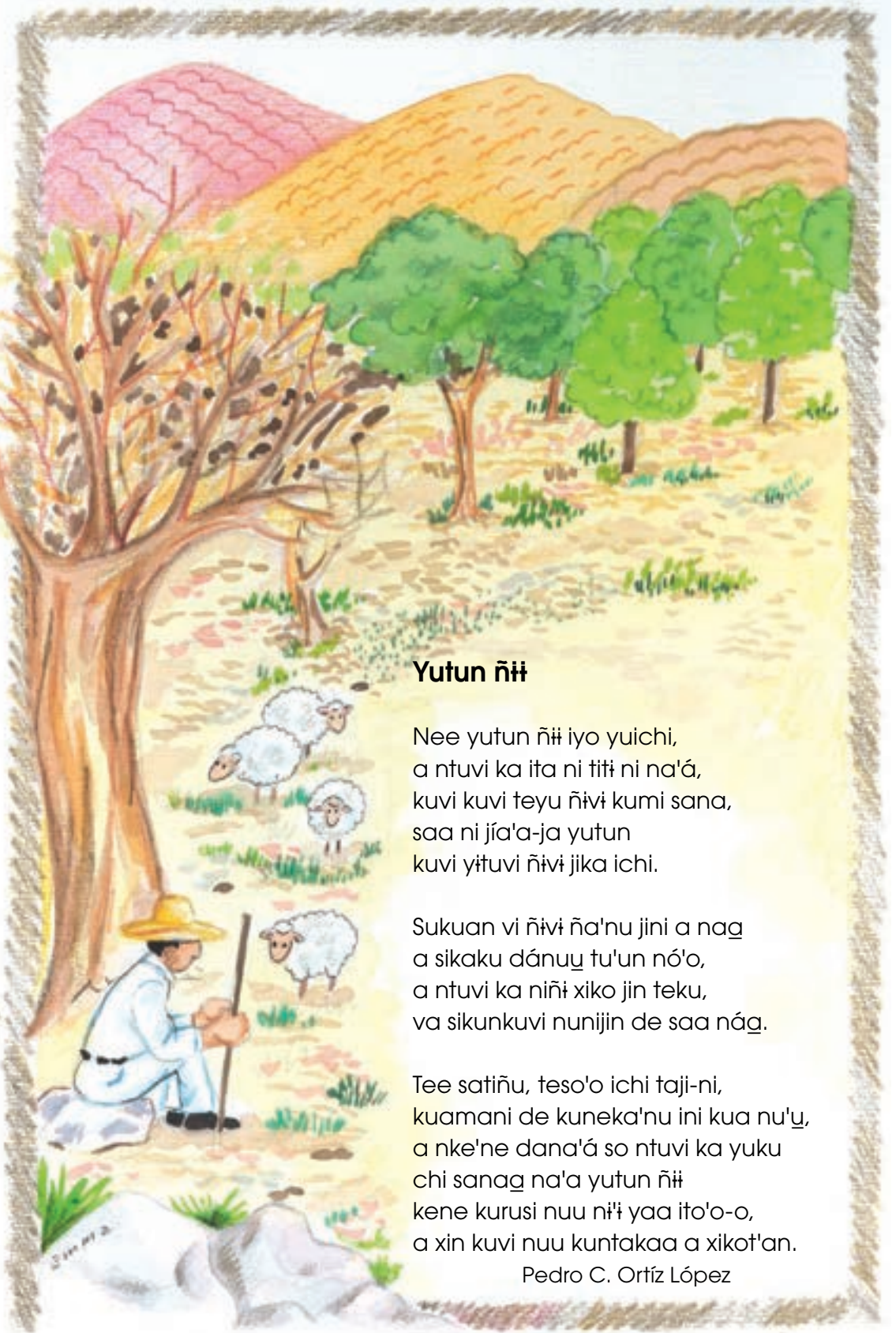
Yutun ñi

Nee yutun ñi iyo yuichi,
a ntuvi ka ita ni titi ni na'á,
kuvi kuvi teyu ñivi kumi sana,
saa ni jía'a-ja yutun
kuvi yituvi ñivi jika ichi.

Sukuan vi ñivi ña'nu jini a naq
a sikaku dánuy tu'un nó'o,
a ntuvi ka niñi xiko jin teku,
va sikunkuvi nunijin de saa náq.

Tee satiñu, teso'o ichi taji-ni,
kuamani de kuneka'nu ini kua nu'y,
a nke'ne dana'á so ntuvi ka yuku
chi sanag na'a yutun ñi
kene kurusi nuu ni'i yaa ito'o-o,
a xin kuvi nuu kuntakaa a xikot'an.

Pedro C. Ortíz López

Xineñu ñuu savi

Nuu ñu'un ñuu savi,
ijñn, yukuan vi ñuu-ni,
nuu ña'nu siñ-ni,
ma'ñu daita nukú'u,
nuu nsiki-ni san luli-ni
jin viko jin tachi vijin
yukuan kuvi nuu nini-ni
a xi'nañu'un nuva nkanii,
kuvi-ni kue'nu-ni jin nuva ya'ã
jee kuni-ni jia'a kivi jika.
Nijnuu-nu, ñuuseen jin Kavasno'o,
Yukutuun jin Yuteito'o ntuvi naa-ni.

Pedro C. Ortíz López

In a nno'o

San nnee-ni nsukua'a-ni ve'i sukua'a xi'nañu'un, de na'an-ni a uxi uni kuiya-ni saa, de in yajini san nkene-ni ve'i nuu sukua'a-ni yukuan kuano'on- ni jin ku'vi-ni ve'i dani, de a kúnee viji de sanaa kuiti nini dani a iyo katin kajian jie'e kiti néi vaji kuyatin, de ñama kuiti ñankiyu'u dani sava nnakenta'an dani jin dayukuan, de ntuvi nnanini dani ka vaji.

Chi nee saa va nnika kue'e to'o jin kiti néi viso kafé kene dayuku Yukuiti no'on Ñunkaa, so maa a náa de ntuvi doja viji chi ni nijian kiti ntuvi na'an, va yukuan vi ma tachi, de ñu'vi nasi kuiti dani de nanta tan dani yatin kaa iin ve'i.

Sixta T. España López.

Tu'un ncho'o

In kii ntuu tutu
nchu'un, koni, kolo
kuusii ini kue-ti ñaa
va'a chaachina kuñu
kue-ti nuu viko tanta'a,
nuu viko to'o, sa'a-na
ncha'a kuñu kue-ti.

lin saa naa ncha'a
ncho'o, cha'a me e-ti
kunifi kua'a-ti ku ñu, kuku,
ncha'i kachii nivi ntutu
viko, kuvixi-ti, na'a
ka'nu tsi'in-ti.

Ntaa sa'a nchu'un koni,
kolo, nika a na kue-ti chili
ncho'o.

Kua'an ncho'o si'in tikacha
maa kuchu kini xeen kau
maa kachii, nivi kuñu kuu.

nii ka'an ncho'o yu'u-ra
oko uxi nivi kachi ichi chio
si'in ra nakuun yura ma a
tnchio kayu nta'i ncho'o
ntachio-ti kua'an nuu ku'u,
kui kua'an-ti.

Nnakani: Félix Daniel Paz Hdéz.

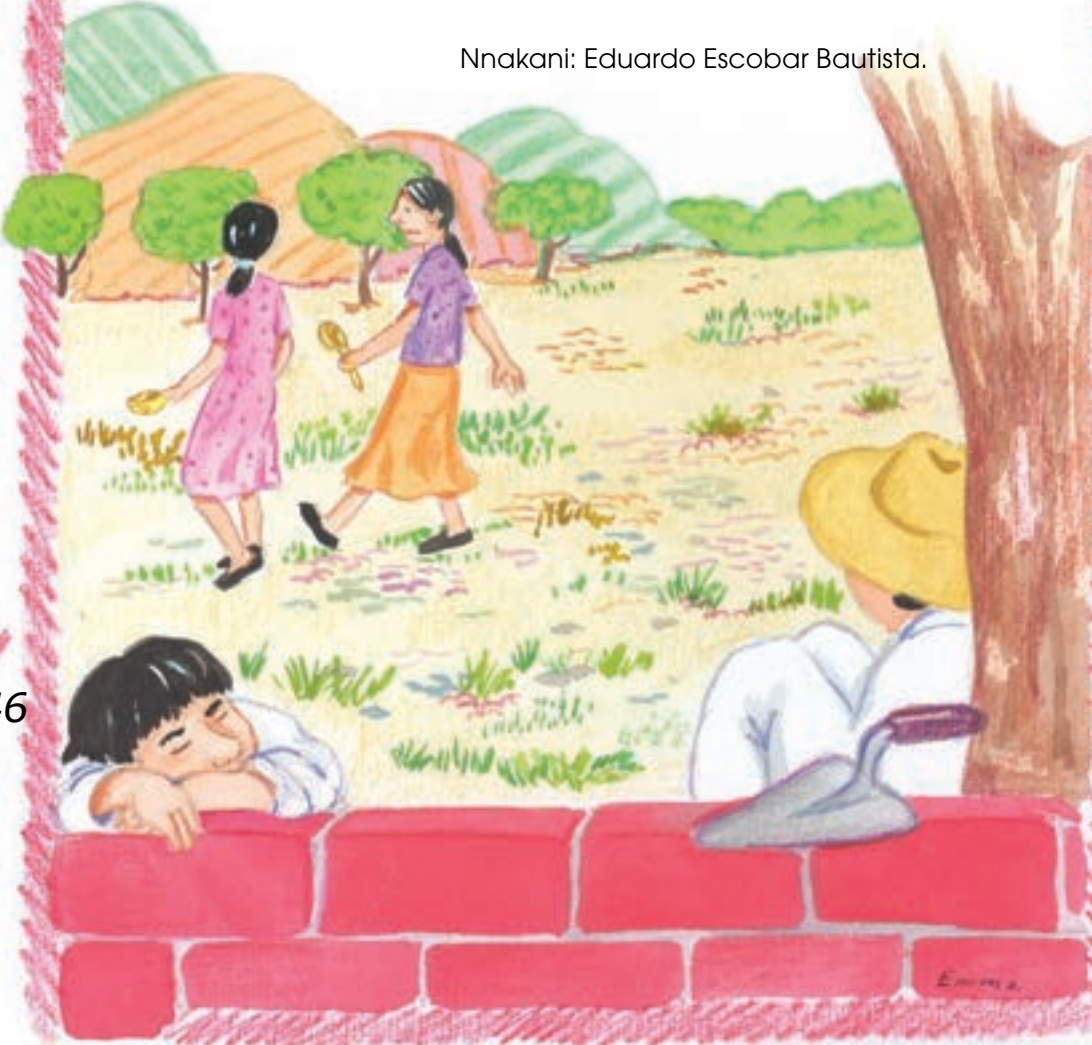

Tu'un ñuu kuiñi

Nee xi'ña iyo uu ñayivi nkande-i Ñuu kuiñi de nduu maa-i kua'an-i satiñu ndeva'a kuiti ndade, teé un sama-de nda namau nu ku va'a ve'e nda ji'ya ndade de nduku ki'i-de ta'an tee-de, nunkuu ndaka kivi nkandiyo tiñu nka sa'a-de gachi ndañayivi ñu'un a kuu sunku sunku yuku luli nu nkeja'a ndade satiñu-de, ñ'an sa'a-ña ndeyu jin ixta jasia'a-ña nu teo kasatiñu de ín kivi jakuita kanaa ndu-ña jin-de de kua'aña de keeja'a-na ndayu-ña nda ko'o-ña, kisi-ña y tikasi-ña, de to ndayu-ña tikasiña nku ndansu janta'anu, de gachi nda ñayivi ñuusan, ja ndaua sava yuku nuu ka satiñu-ndade de kua'an yuku-un nde ichi nani Yukundaa.

Nnakani: Eduardo Escobar Bautista.

Tee kuxi jin chii

Niyo in tee kuxi kuu ntuvi nsatiñu, so nta'an ini-jin a jia'a va'a ñasi'i-ji yaji-ji, san noto-jo, re nkanta in kivi re nkachi ñasi'i-ji a kumani yutun ku'un nuu ñu'un, re k'i'in nuku-ju van re ni ntukuni-jin chi kukuxi vi'i-ji, yukuan re nkene tan-jan in kivi kua'an satiñu nuu ku'u re nakenta'an-jan jin in chií re nkanchi-ji nuu van a sama daja tiñu sa'a daja so re in kivi re ña'a yu'ú chií, nkino-jo satiñu-jun re tee yukuan nchu'un chíyó kua'an, re nini-jin nu káá in kití te'yu kini tuni jia'an re nkukini vi'í tee kuxi jee nee saá de nikó-jo re nkachi-ji a satiñu-jun vitan.

Nnakaní: Gudelia Delfina López García.

Tu'un tekuka jin sutu

TENAKANI.- Niyo in tee maá kuká ntéku tu'ún, nnee maá kuiti jín ñasi't-jí chi ntuvi níyo se'ya daja, de kuu nsu tee kene nkuvi-ji; de niyo sít ini ñasi't-jí de nka'an-ña jin in sutu ña'nu nnee ñuu daja, jee ntuvi jíni-jin, de in íchí, nkachi ña'an nuu sutu:

ÑA'AN.- De nito xaa sutu chi nkacni-ji nuu-ña.

SUTU.- In jín, su'va xina'vi majan, kachia nín in kue'i maá xee no'o, de ntu'un xini tatan-jan ví yuve ixin nute ñú'ún, de ni nsakuvi kike'en ñivi sít majan, chi yuku tá'á ví-ji, dé'tún nk'i'n-jin de nnúvi-nu kachi nuu-jun, sava kí'n-jin de kinoo maa-on.

TENAKANI.- Sukuan nkachi sutu, jee sukuan nkachi nijja ña'an nuu yí-ji jee yukuan nnaxiníkó van.

TEKÚKÁ.- Naa chi mámaá-ni kí'n, a ntuvi ne'ia-nu a vane jiankoso ñivi jiantíñu-on, de tíñu kuvi sa'á daja vi-ji.

TENAKANI.- Yukuan de ntañú'ún kuiti nuni'in ña'an.

ÑA'AN.- Ntuvíi, a nkachi-ni nuu-nu a tíñu ta'á vi-ji de nkuvi kí'n inka ñivi, a xín sana nní'in daja maa-jan, de tún nk'i'n-nu de nnúvi-ni, de kúná'ví ini-nu nu'u de satátán nu'u.

TEKUKA.- Ntuvíi, kí'n in daja, nachi nni'in daja maa-jan de xu'un kí'n-jin daja de kiti koso daja.

ÑA'AN.- Tíñu ta'a vi-ji kachi-ni, de nni'in daja yuku yukuán, saá va kí'n maá-nú.

TEKUKA.- Kí'n-ni sáa.

48

TENAKANI.- De ve'i kínoo ñivi jíka jin kiti vi ve'i tekúká de niyo in davan nkunta'an va'a jín daja. Yukuan de ñanku'un ichi tekúká kuan'an yoso kiti néi túún jin uvi sientu pesu; de ichi nakenta'an-jan jín temani jín jin, de nkuvi nasi ini van a ñu'un tekúká ichi, de nkachi-ji.

TEJÍKÁ JÍN KITÍ: Naá nkuvi teno'o, naa chi ñu'un-nu ichi.

TEKÚKA- Jie'e a in kue'i xeen vi `í nt̃iñ ñasi't̃-ni de ntuví kútúni a nuvi-ji, de kúná'ví ví'í ini-ni maa-jan saá va kike'en mámaá-ni tatan chi detun ntuví de kuvi-ji de na'vi-ji a ñunkúún ví'í-ji nu'u.

TEJIKA JIN KIT̃.- H̃iñ a ku'vi-ña sávi.

TENAKANI.- Sukúán nkachi kí ni tejíka jín kit̃.

TEKÚKÁ- Sukúán va iyo che chia ku'vi-ña.

TEJIKA JIN KIT̃.- ña'nú, kuneka'nu ini, so tu'un xíná'vi van nsa ku'vi-ña.

TENAKANI.- San nkachi tejíka jin kit̃ sukuan, jee ne xeen nnaxiníkó tekúká.

TEKUKA.- Naa chi kachi-nu a ntuku'vi-ji de nu'u ví a jini chi nasi't̃-ni vi-ji, de naa chi kene-ni de a tuntu'un ví-ji.

TEJIKA JIN KIT̃.- Ntuvi ña'ñú-un, só nitra nkanijia-nu, so a nijin ini-ni de jini-ni a ntuví kú'vi-ña, kuachi xíná'vi-ña no'o.

TEKUKA.- Ntuvi Kanijia-ni.

TENÁKANI.- Yukuan de kuachi nkuvíjí ini tekúká.

TEJIKA JIN KIT̃.- Tun ntuvi kanijia-nu nu'u de maa-nu kachi naa kakin-nu de kuni-on níva kuneí, jee níkó de kuni-nu, chi ve'i kí-nu kinoo-ni, sava kuni-nu a síkí ñasi't̃-nu no'o.

TEKÚKÁ- Dé sukúán iyo de níkó-ni, so kakin nee nijia-o.

TEJIKA JIN KIT̃.- Nu'u kakin kuaíyó kit̃ néi-ni detun kene tú'ún-ni.

TEKUKA.- Jee nu'u kakin kit̃ néi tú'ún-ni ya'á jin uvi sientu xu'un née-ni dé tún a náa vi a káchi-nu.

TEJIKA JIN KIT̃.- Sukuan nikinoo-ó ña'nú-un, de kivi ini yatun ka'nu ya'a ku'un-nú de níkóó.

TENAKANI.- Yukuan jee nkivi tekúká ini yatun de nchisó tejíka jín kit̃ majan síkí in kit̃ néi máa iyo ká, de san nnanta daja ve'i tekúká...

TEJKA JIN KIT̄.- Tonini xixi, á íyo tee mani jin-ni.

ÑA'AN.- Tónini, ntuvi- de íyó.

TEJKA JIN KIT̄.- Naánkuvi chi nkene amigu-ni, de nsuvi tee kene vi-de.

ÑA'AN.- iyo in tiñu ku'an- de nee yu'u nute ñu'un de nanta-de.

TEJKA JIN KIT̄.- Naa ná'vi ka amigu-ni de saá, de nu'u vaji tuku yuve'i kua núú-nú xa kinoo-ni ká'án-ni.

ÑA'AN.- Koo nkanini-nú, chi ve'i-o vijji.

TENAKANI.- De ní kú'vi tu ña'an, de a iyo va'a-ña, vani jíáku kata-ja kua'an vaji nuu ke'í.

TEJKA JIN KIT̄.- Nkúta'vi-ni xixi, de kanee-ni yata kit̄-ni de kúvi-ni a sa'a-nu tu'un maní ini jin-ni taji-nu xa ini ve'i kixin-nu kava in yatun ta'a-ni sáva nnaji-ji.

ÑA'AN.- Kuvi xinúu majan de kachi ni maa kuvi-nu kava-ja.

TENAKANI.- Maa nnini nkanta tee yukuan jín savi, de ñama kuit̄ nkane-je yata kit̄ de nkachi tuku-jun nuu ña'an.

TEJKA KIN KIT̄.- Sa'a nijja-nu tu'un mani ini, de jíkan tá'vi-ni taji nuu xa chiji ito kixin-nu kava yatun ya'á chi ntu'un-jun va ñu'un nantiñú tá'á ini.

ÑA'AN.- Kuvi kakín maa-jañ iña.

TENAKANI.- Vane tána tee na'vi nkane'en-jen yatun ñakin-jin chiji ito, de ñankunee-je nuu ke'í nnajiavi-ji de san nkuaa .... de nkanta sutu vane siñ kuni tutu-ju yaa tite'ía jee ña'an, chi a nétu, van majan jín xíní, de naa kuit̄ nkivi ini ve'i, jee ñankunee daja yu'u ito nantu'un daja jee vane jíáku kata daja, jee tekúká ñú'ún ini yatun káá chiji ito téso'o ni'í a kachi daja... de nka'an daja tejka ichi yukuan kuxíní daja jín-jin, yukuan de san nkajje'e kúxíní daja de nikatu'un sutu ña'an van.

SUTU.- Detun tee nuu i'ni ví-nu de kata kí-nu in datu'un siñ vitan yaji-o xita, chi a tékutu'ún dano'ó jín tu'un siñ.

TEJKA JIN KIT̄.- Jita nijja data'an ñuu-ni, so nu'u chi ntuvi jini-ni kata-ni.

SUTU.- Na ni va kata-nu de in uvi tan.

TEJKA JIN KITĭ.- Kukanoo vi'i-ni nuu da-nu, a xin kata tan-ni so de in, so xi'na maa-nu trata in sa kata tan-ni.

SUTU.- Nkata-ni in sáa.

Nu'u vi kuan in tini va'a,
jíkónúu jika ve'í
sikunkuvi-ni tiñu-ni
jin nuu tikoko ya'á.
vitan de kata-nu chi a nnita-ní.

TEJKA JIN KITĭ.- Nkata xixi in jee nuni'í trata-ni.

TENAKANI.- Jee yukuan de nkajje nita ña'an.

ÑA'AN.- Nkata tan ni in sáa.

Yi-ni Kua'an yu'u nteñu'un,
Kua'an ke'en-jen yuve ixin nute,
so ni íchí ntuñanini-jin
no kua siki-ni maa-jan.

TENAKANI.- Sukuan ni nkachi ña'an.
Vitan de kata-nu nkachi daja nuu tejika jin kitĭ jee nkajje'e nita-ja su'va.

TEJKA JIN KITĭ.- kuni-o de kuvi kata tan-ni.

No'ó a kaan-nu jika iña,
teso'o va'a datu'un sikuni,
a nkunef-ni uvi sientu pesu
jee saa ni kitĭ néi túún.
Kene, nava sa'ma sukun-jun.

TEKANANI.- Sukauan nita tejika jin kitĭ. De nkene tekúká ini yatun nnava-ja. Jee sutu jin ña'an chi ninu naa daja. Kua'an chá'a chukuan. Yukuan de nkene naa tejika jin kitĭ nuu tekúka de ntañu'un kuitĭ nasia'a-ja a ñakin a kuvi kitĭ néi túún jin uvi sientu xu'un.
Yukuan ni nini-ni jee ni'í tikasun-ni de vaniji-ni.

Nnakani: Victoriano López Aparicio.

Yaa tikuva

In tikuva in tikuva
nava-ti nava-ti
nava-ti nuu ita, nava-ti nuu ita
nava-ti nava-ti.

Nava nava, nava nava
nava-ti nava-ti
nava-ti nuu tachi
nava-ti nu tachi
nava-ti, nava-ti.

Nuu yuku, nuu yuku
ji'i-ti, ji'i-ti
ji'i-ti, ji'i-ti
ji'i-ti nuxi
ji'i-ti nuxi
nava-ti, nava-ti.

Bernardina Leodegaria Feria Pérez.

Ñani ñuu savi

Chaa ñuu savi
ndakoo ñani
ndane'en tu'un ñuu savi.

skua'a tsi sna'an
sa'an mee-ko.

Nu nukuachi ñuu savi.

Mayu'u nu sa'an to'o.

Ka'an, kata
ka'vi, tee
sa'an mee-ko.

Sa'an mee-ko
kuu ña'an mee-ko.

Elías Virgilio Sánchez Cruz.

Xixi xika

Xixi xika
xiko xa'an
nuu xito Chiku
axa xa'an xiko-ña Xika
xoo-ni xoo-ni
xa'an xiko-ña
ni'i-na xu'un
nta kuan-ña xini
se'e-ña.

Anastacio R. Hernández L.

Kachi naa kuvi-ni

Kachi naa kuvi-ni
kui yata-ni
de yaa ini-ni
de yaa da se'ia
kuachi-ni
yaji nu'ú.

Ni Kani-nu nu'u de nsaa
ki'in-ni, ni ni Kua'an-nu
de nita-ni no'o, jee
kumi-ni ve'í San Kixin-nu.

(T'no)

Maritza Hernández Feria.

Koo jin nana

In xaini ku nini nanan, Domitila ntiaa ve'e ku xnia na a sa'a a ndi'i nuni; ko kona'an nuu ñua ntia ntexe yutia va'a kuiti, de kua'a-ña ntiso-ña in nto'o xiki-ña, xaaña nuu itu de nte'e va'a-ña de ntixi io va'a kuiti a kantiu jin kigui-ña ini itu kexa'a-ña kantia ntixi ka'nu jin vikuti yukuan ntia'a-ña ichi ya'a ichi yukuan nu ku-ña a va'a kuitia; kusini ini kaña va'a chengani xaa nuu ñu'u koo ntia in itu kusi kutinia koo ñini, ntekui ñini ini nta'a ntea noo kua kuu de xinia a in koo ka'nu kuiti ntee nua de tava-ti yaa-ti ka'nu kuiti-ña de kana-ña "nana lulu", ki-ña de kunu-ña de kaka-ña oko uxi too de ntetatu-ña xia-ña ka'ntia ntixi, koo nte-ña ini nto'o de ini nto'o kantia in koo nyu'u kuiti-ña de ka'an-ña Jesús María José, skana-ña nto'o jin koo ji ntixi e kua'an-ña ve'e-ña de ka'an-ña in xichi, kua kuiti xichi de ka'an-ña a sua ama kaxi-ña kuiyi xichi ko ma ki'in-ña nuu itu-na kua kuiti kigui.

Nnanuku: Epifania Reina López Jiménez.

Ita tunyavi

Ita tunyavi kuu maa ni-ní,
ita tunyavi kuu maa vii vi,
nuxi yavi ko'o-yo mpaa,
nixi kujjin ko'o-yo saa vi.

No ita na ita ti'vi timii,
a niin tunkoo jiko-ti vi,
ita kintî, ita tunyavi ti'vi-ti nu
a vii vii sa'a-ti daviko niyi.

Ita tunyavi ti'vi timii,
a niin tunkoo jiko-ti vi,
ita kintî, ita tunyavi ti'vi-ti nu
a vii vii sa'a-ti daviko niyi.

Ita tunyavi ti'vi-ti va,
nute na'a yavi jichi-ti nu
yoo uxi jin uxi in nanta-ti daa,
tiin tiin tiin sa'a tu-ti duu.

Yaa ñuu.

Yaa ñuu Savi

Najika ka iyo-ni nuu ñu'un nuu nkaku-ni,
kue'e xa tu'un kueba kuneí jin antuni-ni,
a ne'ya kueba ma'a'ni kua yuku kua'an nuu tachi,
kuvi-ni kuna'yu-ni, de kuvi-ni matu'un pan kueba ini.

Ñu'un yac nkani, keen kueba-ni ne'ya-ni no'ó,
vitan a jíká de née nee maá née ñn-ni,
a ne'ya kueba ma'a'ni kua yuku kua'an nuu tachi,
kuvi-ni kuna'yu-ni, de kuvi-ni matu'un kueba ini.

NTEE YAA: José López Alavez.
NNASA'A: Pedro C. Ortíz López.

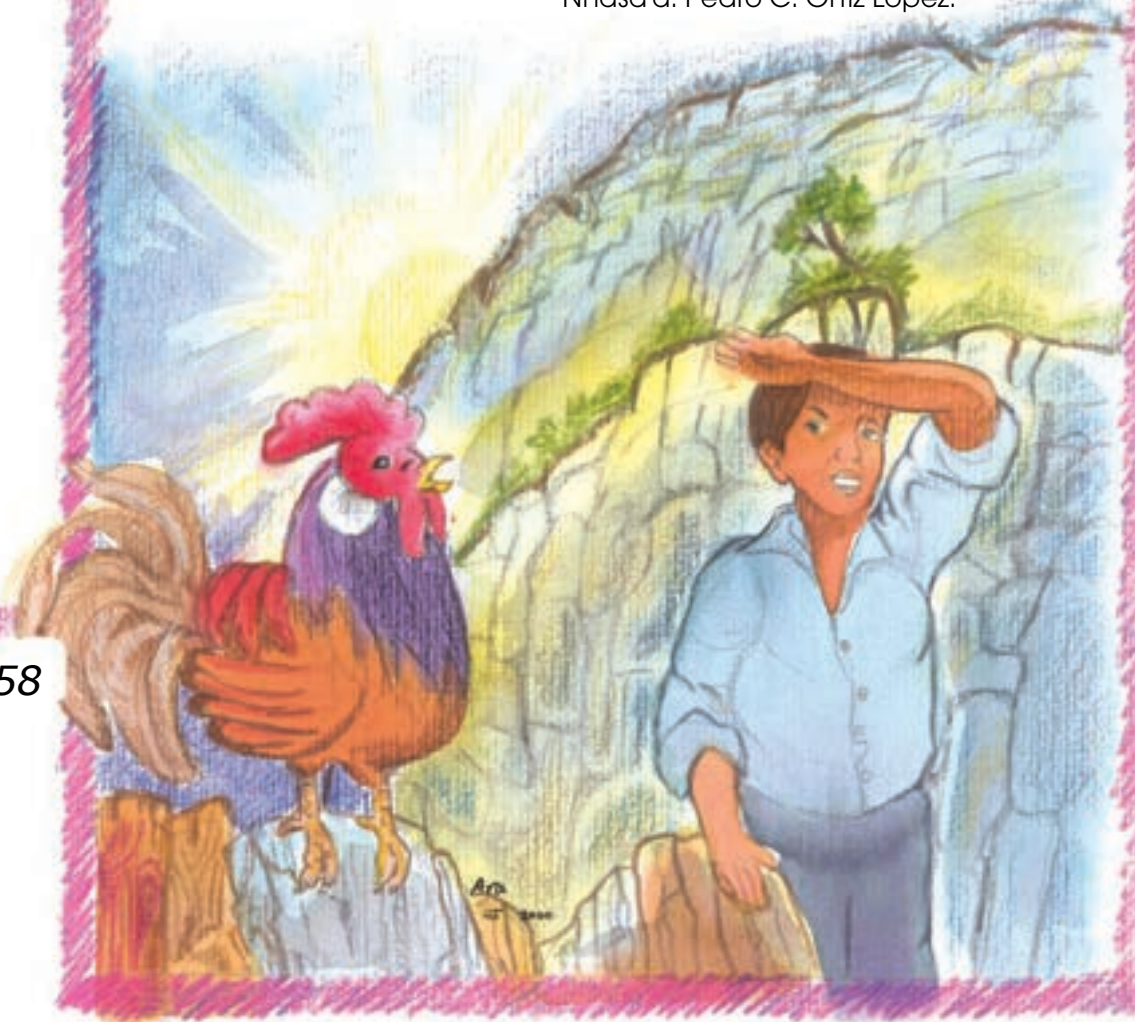

Ñu'un ntoso

Nee ana'an vi'i, san ntuvi ñivide nee nuu ñu'un chi nti'a'an koo nkani, de niyo in ñu'un manasi ñuu San Mateo Jie'e kava, a nani Ntoso (Nusu) de yukuan va sám_ kava sava kanta nee antivi, de kuni yaku ni ka jee jinu tiñu sa'a-ja, de s_na_ kuiti ni jee nkana sto'o a vaji kunijin de ñu'vi vi'i ntoso ván de ñe'ne-je sava kava van de kua'an jín-jin nee ñuu nani CHAKAUA, a iyo nee ntañu'un tuvi a kuvi sava kava ñuu San Mateo Jie'e Kava, de sukuan nkuvu saa va ntúvi yakuaa jin nuvi, saa va San Mateo vi Sivi yaa ii jee Peñasco kuvi sivi-ji a jie'e kava ka'nu nasi iyo yukuan.

Nnakani: Emilia Pablo Hernández.

Nnasa'a: Pedro C. Ortíz López.

Yavi nuvi

Nakani dañivi ña'nu a nee ana'an de niyo vi'i yavi nuvi in ta'an netu-o, a jini-on de ka'an-on tachi nuvi. De ntuvi u'vi nnakuni ñivi maa-jan chi ntuvun yiki ni vi jie'e-je, va kachi-o a ntuvi xini iti-ji, saa va ntuvi nata'nu-jun san jiankunee-je.

Sukuan nkuvi in ichi san nxina'vi in yavi nuvi in ña'an née netu vi'i yi a nkene kua'an jíká, de maa ne'ia neta ña'an van ichi nanta tee van, de a nini vi'i vijji, yukuan de sanaa kuiti nini ña'an a vaniji yi-ji, maa a satu'va-ña toli yikin nuni, jee ñama kuiti nivi-ña ve'i kayu ñu'un sava china'a-ña yutun ñu'un jie'e tino'o, de saa ni jee nkanta van yuve'i kayu ñu'un de kuachi ke'i ñankuiñi tee van jee saa de nkachi ña'an nuu-jun a nivi-ji ve'i, de san nnivi tee van de nkanta in xiko yavi xitin-ña, yukuan de nnakune'ia-ña nee jie'e nee xini tee van, de nkuvi nasi ini-ña jee ññu'vi tuni-ña, yukuan de nke'en ña'an na'vi tino'o kit nuu ñu'un de ñosoña yata yavi nuvi van, jee nnava van vane nsukuiko yuve'i de tuvi nakoo a nkene de nkanajijn titi, titi, toli ñoso-jo, toli ñoso-jo, tute tie'en, tute tie'en, jee kuu kua'an-jan.

Yukuan de inka kivi ñg'an nukú ña'an van yutun ku'un nuu ñu'un yu'u yuku nuu nee-ña, de nini-ña a nuu yuu yoso in yavi yúkú maa ka'nu a nsiu'vi-ña, vane nchi'yo na'á yeso ii ka yikin toli, chi sukuan nkuvi va yi' tichi'yo kuijin dayavi nee ntañu'un.

Sukuan nkuvi ana'an nasikuiti, so nee ni'in yavi nuvi ya'vi ji, saa ñankuiñi-jin de ntuvi siu'vi-ji ka ñivi nee vitan.

Tiva'u jin nelu

In tiva'u ni ntuku ja kaji-ti, nkonta-ti kurra nuu yi'i kua'a nelu, te jini-ti in nelu ka'nu te ni kachi-ti: vitna te kajiri-ro, te nelu ninta ka'an, va'a ni te nu siukan jani ini-ro, mani ja ma kunto'o-ro kivi-ro ini kurra-ri, kuntetu ña'an ji'i-ri viin yavi oo nuu tintuu te kuajaan maa-ri nikachi nelu; kuu nusaa nikachi tiva'u te kua'an-ti, núnú ka te ni kenta nelu nu kachi-ti ja kuntetu ti-va'u, te tekentaka-ti ja kuntetu ti-va'u, te tekentaka-ti te nuu nikenta tiva'u te nikachi-ti vitna kuu kaji-ri ro'o kuu nikachi nelu, koo mani jaa makunto'o-ro jin yu'u-ro jaa kaji-ro ru'u jukuiin ichi yu'u yavi yukan te ntika va'a-ro yu'u-ro te suni kunene va'a-ro te kivi maa-ri ini yu'u-ro te kokin-ro ru'u, ni jatna ini tiva'u ja siukan ni kachi nelu, te ni jukuiin va'a-ti ko'o-ti yu'u-ti, te ni jika yata vava'a nelu te ni kentava-ti ni tuu-ti jin ntiki-ti tnee tiva'u te ni tnaa-ti tiva'u nuu kunu ini yavi, kuu yukan ni ji'i tiva'u te ni jinu tniñu.

NTAKACHI: Diego L Féria Zárate.

Ña'nu chilu

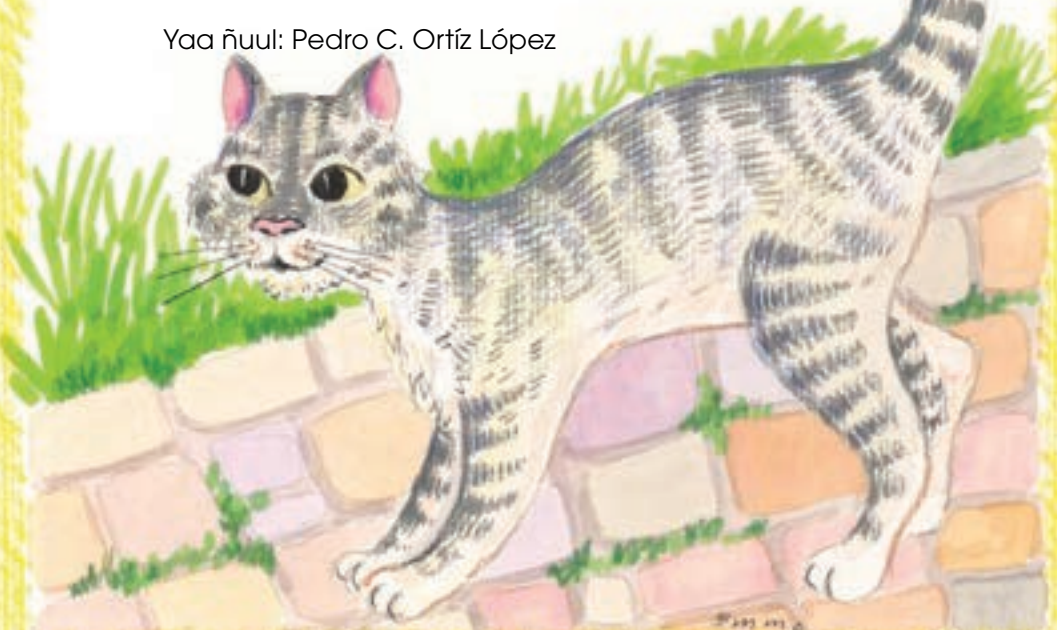
Ñunkuún ni ntuvi kaña jika chilu,
vii de nnií jika chilu,
so'lo-ti vi tikasi ña'an sa'a neyu,
kaa tñin ji'ni vi na'á-ti.

Ñii-ti kuvi nuu kixin yaa ito'o-ó,
yiki xini-ti ñu'un a ka'yu
tee tñin tumi nuu chitú,
ñunkuún ni ntuvi kaña jika chilu,
vii de nnií jika chilu.

Danuchi nuú chile nkuvi
kaa ñú'ún nuu sutu kuña'nu;
suma-ti nkuvi yutun tenakuetu;
ñunkuún ni ntuvi kaña jika chilu,
vii de nnií jika chilu.

Ixi yu'u-ti, yiki tiku ña'an kiku,
na'a-ti nkuvi yutun ñi'ti tuvi
ñii tata ña'nu-nu san ntekude;
ñunkuú ni ntuvi kaña jika chilu,
vii de nnií jika chilu.

Yaa ñuul: Pedro C. Ortíz López

Loxi tsi sami

Takanina in chancha ntututu kue kiti ika chaa loxi sami, ninkixa kue'i tatu'in xaan ñayivi.

- Ninkaxi loxi kua'a sami, nchi yee un, nchi chachu,
- Ninkaxi sami, kua'an loxi, me yeeyu nu ntututu chikuii, ve'e ku ntaa yutu ichi, Chi'un sa'a ñña chani chaka, va'a chiuan chichan me so chaka chachi.

Nintakatu'un sami nchi sa'a loxi.

- Ninkaxi loxi ntavi chuakaa ññayivi yee yuu yee yuu kava nnuu toco ntava yu nñitu'u chikayu'un kuan-yu chenunchini- yu, chachi-yu kuñu kue kiti chi'i, yenu koo-ña ntee, ntoo chi'uan, taku ko ñña, chachi tichi, Ntavi-tu ninkachi sami.

Ninkichaa skatu chichi loxi, vixi nta saa-i, kuan ntaxa yachi ñña xina sami, sa'an ra nika-in.

- Kua'an sami, me-ra kini chuan ka sama ntiñi chai kuii, xini na-ña kuu.

Te yee ana yu'u, Meu-ra suku'u, va Yee sami, sa'ma
yaa kumu, nkaa ña ti uan chauu, che'e chu'a ka'nu.

Kua'an loxi ma kachu nsa'an, vasu nkini ka-u, te
ntakaa-u nna ta ka'an kue sta'vi kuna nta'an iniyu.

Tatu sa'an kunu-ra na ntantako, sani vani.

Nikuacha chua loxi, Totuu kue-i ña tikita'in yu'u yucha
ka'nu, toko chita-in kue-i tu'un. Niku kuu nu'un kue-i
nchitu chichikinu'un kuei san ra kua-in.

In ka ki'i ra cha'an sami yu'u yucha va chua nta utichara
chichatui loxi. Chaña chatantna loxi vasa ni a chain,
stavia sami. Ncho a ña che sa'an-ra che sichi kue sami
ra nti'i kue yucha ri ntachana'a-ra sta'vi ña vi chatui loxi.

Nnanuku: José Graciano López Sánchez.

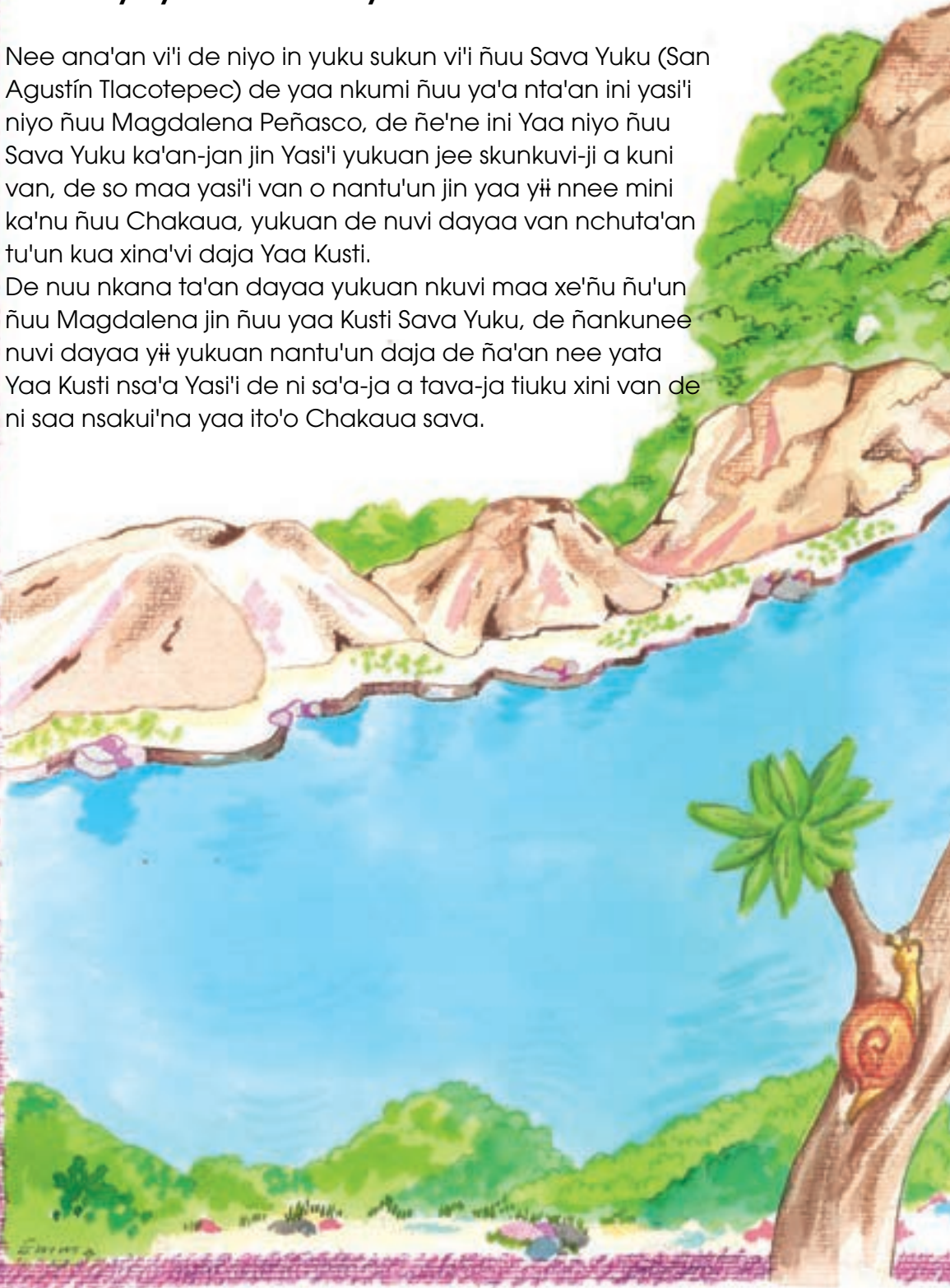

San nnoyo yuku ñuu sava yuku

Nee and'an vi'i de niyo in yuku sukun vi'i ñuu Sava Yuku (San Agustín Tlacotepec) de yaa nkumi ñuu ya'a nta'an ini yasi'i niyo ñuu Magdalena Peñasco, de ñe'ne ini Yaa niyo ñuu Sava Yuku ka'an-jan jin Yasi'i yukuan jee skunkuvi-ji a kuni van, de so maa yasi'i van o nantu'un jin yaa yii nnee mini ka'nu ñuu Chakaua, yukuan de nuvi dayaa van nchuta'an tu'un kua xina'vi daja Yaa Kusti.

De nuu nkana ta'an dayaa yukuan nkuvi maa xe'ñu ñu'un ñuu Magdalena jin ñuu yaa Kusti Sava Yuku, de ñankunee nuvi dayaa yii yukuan nantu'un daja de ña'an nee yata Yaa Kusti nsa'a Yasi'i de ni sa'a-ja a tava-ja tiuku xini van de ni saa nsakui'na yaa ito'o Chakaua sava.

yuku yaa Kusti, de san nnakoto yaa ito'o yaa Kusti de nini-jin kuachi nsa'a yaa ito'o ñuu Magdalena jin Chakaua, de san nkajie'e nka'an yaa Kusti jie'e yuku de nkachi Yaa si'i Magdalena a ntuvi ta'an ini-jin yuku van de ni ntuvi kuvi-ji ka kuni-jin nuu van.

Yukuan de nkini'vi vi'i ini yaa kusti a nnoyo yuku-ju de nkajie'e nnayu vi'i-ji de ña'an kaa-ja xini yuku yukuan jie'e a nkuvu, de maa na'yu yaa de nnika nutenúu-jun nkuun kua'an nuvi yute kene jie'e yuku ñuu yukuan a kuvi nute u'va jie'e a nsaka-ja jin nute núu yaa yii yukuan jie'e a nna'yu vi'i-ji.

SUKUAN NNAKANI IN NANAÑA'NU NUU ÑA'AN XINE'EN NANI.

Nnakani: Martha Bautista Zamano.

Tee ja'nu jin yavi kava

Kaa ka'an nayivi ja in te nija'nu nija'an-rre yuku in kivi uni yoo mayu, te nijini-rre in yavi kava te nitekuso'o-rre ja kadatnu'un ñayivi, te nikivi-rre ini yavi te nijini-rre ja kuun savi, te nichii sa'ma-rre saa te kuano'on-rre ñuu, te ninakani-rre nuu inka ñayivi, saa te inka ja'an-rre inka ka kivi, te ñatu ka kuun savi saa te nikaja'an-rre jil'in ñayivi sa'á yaa, suu xita, duteyá'á jil'in kuñu chuun te nikajaji taka-rre xita.

Jukuandi tnaa kuiya kivi uni yoo mayu kasa'a-rre tnee vitna.

Nnanuku: Elizabeth Martínez Juárez.

Tu'un tiva'u jin lejo

In kivi naketa'an lejo jin tiva'vu de nkachi lejo jin-ti nuu tiva'vu, nakuu a jani jani san ja tiui san Klarín de ñukuan de nkachi tiva'vu nuu lejo ja koto-nu maa-nu chi Tunto'o maa-nu kuu-ña, yukan de kivi teen de yi'i ñutu jeso'o-ti ntee-ti yu'u ñu'un.

Laureano C. Reyes Jiménez.

Uvi ya'va yi'í yuku

Nakani ñivi a ñí'í uvi ya'va in yuku ka'nu, in a ka'nu de in a luli, de ichi de vii de ichi kueka nita dakiti van.

Ya'va ka'nu va na'yu, de nkana nkachi:

Kuvi-ni kuvi-ni, uu, uu, uu,
Kuvi-ni kuvi-ni, uu, uu, uu.

De nisaa naxiniko a luli:

Maa nkuvi-nu, maa nkuvi-nu,
Maa nkuvi-nu, maa nkuvi-nu.

Yukuan jee jikatu'un ya'va ka'nu a luli,
vitan de kachi nasa ña'an-ni saa:

Uuu, uuu, uuu.

Nkachi a lúli, de naxiniko a ka'nu:

Ntuvi chi U'un, u'un, u'un, u'un.

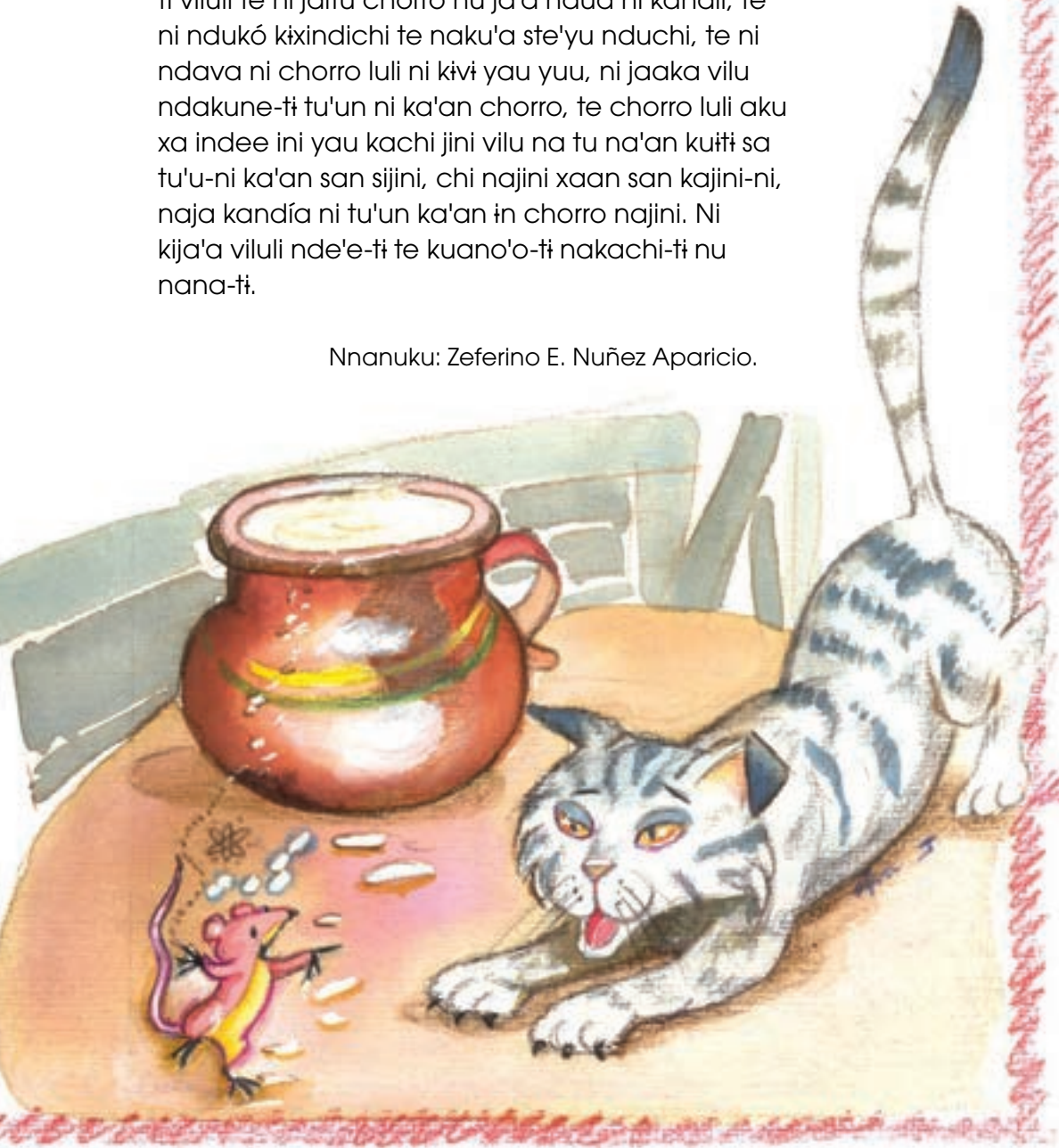
Tu'un in chorro najini

In jaa ña'a, andáva ku'a ndáva vaí in chorro luli siki ndavá ve'e, te onde nuu ñu'ú nda'u nde'e te nayuyaa in viluli ndakoto nuu-ti ja kusiti ini-ti kuni, te ja ni jini chorro nu ti vilu te ni kija'a ka sakata jinu te ndáva, ñuá sa'a te ni jaá ni si'ti te ni nunkava ni ini kisi ndixi, kuljin, ndáva viluli ni jaa ni jitonuu ja kanso xa chorro luli nduku kenta, te kachi vilu jini. Na kue'e nindo'o-ro te kiti ñama xaan kuu-ro ka'an te ni tava chorro ini kisi, kisilinko ti jaua ja viji te jau ja yu'u xa ti chi sanununa te jati kundee ti chii vilu, sa'a tu ti ja kuu-ti ja kuu-ti, te ni kachi jini vilu.

Jiniva'asan ja kasiini-ni saá, te maa kava ña'anni ja kaji-ni saan jin ndixi in siki-san ji ñu'un chisáa, sa'a kue'e chii-ní te kuu-ni na jini-ni te nda'u-ní, va'a ka kaitúu-ni saá in nuundaa nuu nikandii na naichi san, te kaji kue-ni sá, ni kandija ti viluli te ni jaitú chorro nu ja'a ndua ni kandii, te ni ndukó kixindichi te naku'a ste'yu nduchi, te ni ndava ni chorro luli ni kivi yau yuu, ni jaaka vilu ndakune-ti tu'un ni ka'an chorro, te chorro luli aku xa indee ini yau kachi jini vilu na tu na'an kuifi sa tu'u-ni ka'an san sijini, chi najini xaan san kajini-ni, naja kandía ni tu'un ka'an in chorro najini. Ni kija'a viluli nde'e-ti te kuano'o-ti nakachi-ti nu nana-ti.

Nnanuku: Zeferino E. Nuñez Aparicio.

Yaa nuchi

Nuu i'ini vaji-ni
vaniji-ni nuu satiñu
vaji xine'en-ni
nuchi tata sukun.

De ni'in-nu kua taji maa-jan
de koyo-o kuayo de va'aka,
de chi'i-nu nute maa-jan,
so maa nichu vo'a ni'in-nu.

De jia'a jia'a-ni ni,
sukuan ni jio'a-ni ya'a,
de saa niñi nijian-ni
jee no'o kuachi jiaku ne'ia.

Naa sukun ka tuvi yoo,
sukun ka kuvi-ni kune'ia-ni maa-jan
de tun ajini daja ve'i-nu
va'a ka va ntuchi nkuni daja.

Maa jikonúu-ni jia'a-ni ya'á,
a maa ya'á kua'an vaji-ni
de saa ni niñi nijian-ni
jee no'o kuachi jiaku ne'ia-nu.

Ntuvi sivi tee ntee.

Yajin luli

Yajin luli yajin luli
inka ñuu luli
yajin luli ja ni ka'yu
ja ja'an xiko ita luu.

ya'a ni jaro in tana
in tana tun mani ini
ini yajin ja ni kai
ja ja'an xiko ita vii.

Jnu'un ka'an

Te nu ia'a yoo ndita kaa xi'in-ya
te kuun xaan sau.

De tun nata'nu xita niko dañ'a'an
de nijin a ñivi kanta ve'i.

Tenu numa chii yuku nani'in
te makuun ka sau.

Nnanuku: Pascual Cortés Mendoza.

Kiti yuku jin dakivi

Niyo in kivi, nnututu dakiti yúkú sava tava daja sivi
niuxa kivi

sumana, de ni'in vi'i niyo chi nkuag vi'i daja, jée
sánkajie'e tan daja jin dakiti na'nu de ság nkanta nkivi
tan dakiti kuachi nkachi a jianini.

De sán ntuchi nt'u'u tan tu'un kúág dakiti nkajie'e
xi'nañú'un jie'e sivi dakivi sumana, so ni ntúkúnág va'a
ini daja, de nkajie'e nkivi nka'an lejo (iso) de nkuneí-ji jin
tu'un nkachi-ji, ninu ini kue'e datii, de ntuvi a nkuví-ji kiti
nkuneí nuu datii na'nu, yukuan de nnatu'un daja a koo
in viko si sa'a daja, jie'e a nkuneí, de nkachi datii a koo
in viko katie'e, sáo ni ka ntuvi nkínóo va'a dakiti nsukuita,
je nchu'un ta'an tu'un datii a de nt'u'u viko katie'e daja
jee kaji daja lejo (iso), so nani niñu ini-jin a sa'á da a
ntuvi nkuneí van, de nikan lejo tu'un mani ini chineí ta'an
maa-jan nuu kiti kunta'an va'a jín-jin a kivi tiu'u, de
yukuan nchineí maa-jan nsa'a tu'va ichi yavi chiji ñu'un,
de san nkanta kaji dakiti van lejo, jee ñama kuiti nkivi-ji
ichi chiji ñu'un nsa'a tuv'a tiu-ú kunta'an mani ini jín-jin de
yukuan jee nkaku tó'ó lejo.

Sukuan nkuví jee ni'yó dakiti niva'a van a ntuvi ni'in daja
lejo kaji daja.

Ntuví sivi.

Ve'i savi

VE'I SAVI née nee nuu ífun (lomu) yukuan, kuvi nuu kachi kue'e ñivi a née yaa íi jin yaa u'vi, de ve'i ka'nu ka va iyo ichi kua'a nuu kivi kue'e ñivi jia'an kakan ta'vi sana, nuni a xin nani nuu tata, de kachi ñivi a íi vi'i nijia ve'i savi chi ni'in nijia ñivi a jikan daja: de suni jia'an vi'i ñivi ve'i lúli ka a iyo ichi satin, nuu née tachi kuká jia'a xu'un a xin nani kuvi a jikan ñivi de jia'a-ja san kene-jen nantu'un-jun jin ñivi so a sa'a tachi va jikan-jan in ta'an ve'i maa ta'an ka ini-jin nnasoko daja nuu-jun.

San ntuvi kuun yachi savi de jia'an kakan ta'vi ñivi nuu ñu'un savi a kuvi a ña'nu nunijin, sava sikuun-jun savi, yukuan jia'an nakuetu daja jee nasoko daja ayaji jin yaa de nsana'an ni jee kuun savi.

Kuvi tu'un a chiji ve'i savi yi in mini maa ka'nu de nee kumi nika'a maa na'nu kúmí yukuan jee suvi datii sa'a va kuun savi.

Ntuvi sivi.

Kini, kiti so'o kani jin chilu

In kivi jee nkachi kiti so'o kani nuu kini:

Va'a ka jia'nu-nu nsuvi ka nu'u. Jee naxinikó kini nuu van:

Naa vi sáa. Yukuan de naxinikó kiti so'o kani.

Saa chi ni naava sa'a-nu de taji ito'o-o a yaji-nu, de nu'u

jee satíñu vi'i-ni de ntuvi taji daja a kaji-ni. Chi maa

ntañu'un ki ña'an ke'en-ni yutun ichi, chi kachi ito'o-ni a

ka'ni-de in kini. Yukuan de ñu'vi vi'i kini de nkachi-ji. De á

ntuvi níni va'a-nu a nsuvi nu'u vi ña-ja. - Ajaan, no'ó viji,

nkachi kiti so'o kani.- So yukuan de ñuvi nasti kuiti ka kini

de nikan ta'vi-ji nuu chilu; kayi'i yo'o sava te'ne de kununi

chi ito'o-ni kuvi ka'ni-nu. Jee nkachi tu chilu nee jiaku-ju -

Nka'ni daja-no sava kuxe'en tan ixi yu'u-ni.

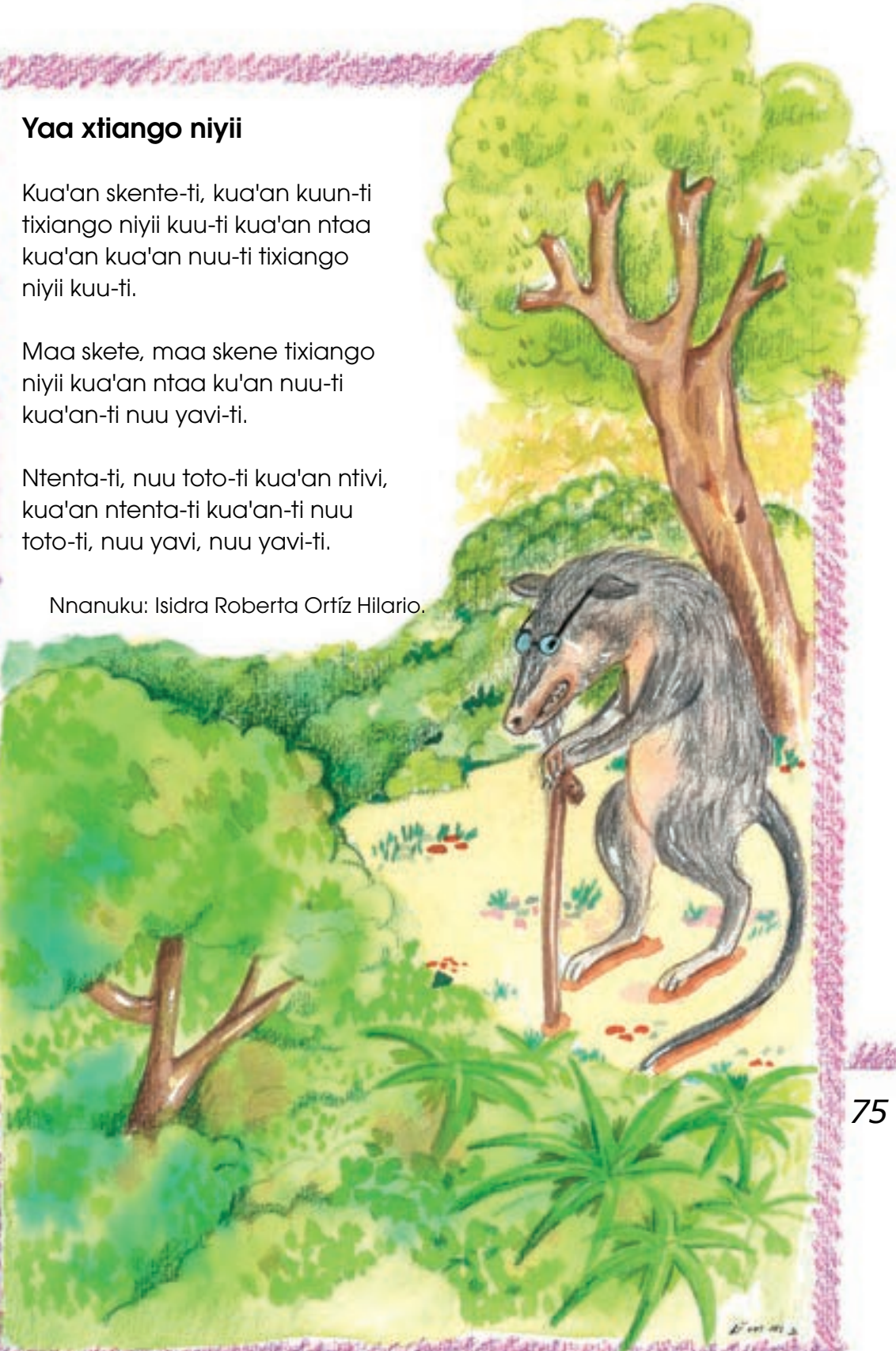
Yaa xtiango niyii

Kua'an skente-ti, kua'an kuun-ti
tixiango niyii kuu-ti kua'an ntaa
kua'an kua'an nuu-ti tixiango
niyii kuu-ti.

Maa skete, maa skene tixiango
niyii kua'an ntaa ku'an nuu-ti
kua'an-ti nuu yavi-ti.

Ntenta-ti, nuu toto-ti kua'an ntivi,
kua'an ntenta-ti kua'an-ti nuu
toto-ti, nuu yavi, nuu yavi-ti.

Nnanuku: Isidra Roberta Ortíz Hilario.

Tioo ka'a kuña'nu

Tioó ká'á jin ti'i'n naxtutu ta'an in kivi, sava nnanuku daja kiti koso nuu kuña'nu nuu ntaka dakit'i la'vi kua yakuin, ñañañú, datioó ká'á, nixukui, sa'va, ku'le, pii, tiin, tiu'ú, te'ya, kuiyí, jin kue'e vi'i ka nuu datii; yukuan de ñama kuit'i nkana daja xini tioó ká'á kuvi-ji kiti tee tumi nuu chitú, de nkachi daja a ní in kit'i kene a nito ka nuu chitú nututu daja va kuvi kit'i koso kuña'nu nuu daja.

San nnakana sivi tá'án daja yukuan de nini daja a kumani lejo (iso), a kuvi in da a jiani daja koso ichi nuu, so ña'nu lejo nkuvi ni'in nuu ni ntuvi nkanijia-ja daja, saa jee ña'an nixukui (sapu) jin nee yukun dakit'i kue'e, yukuan de neen nuu ni'i ña'an tan ná'nu tioó ká'á, de san nkanta-ja ve'i lejo, de nka'an jinta'an jin lejo, de nkachi-ji; tonini tataña'nu

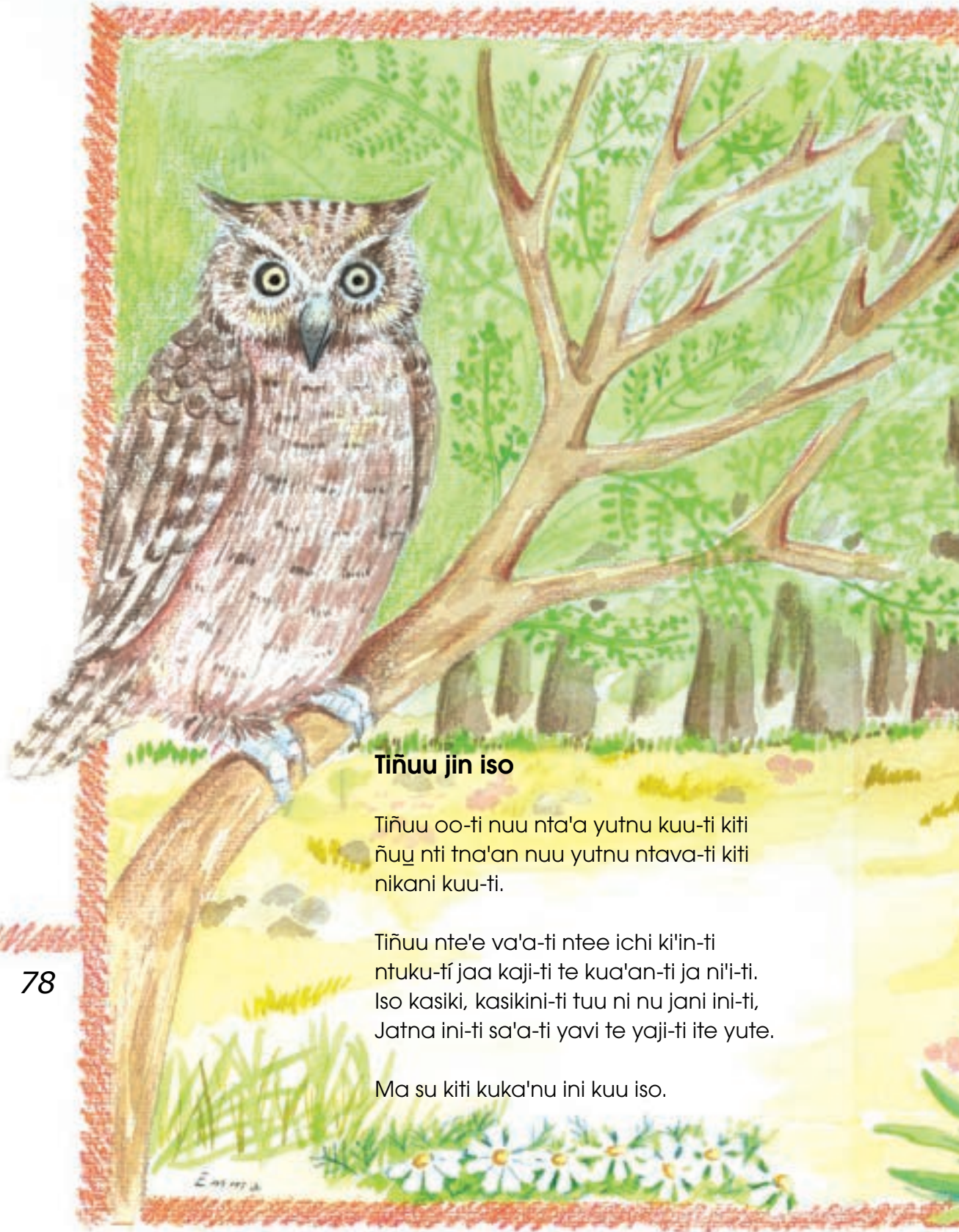

leeje (iiso), jee nmaxiníko van, koo ini ve'i jee nkivi tioó ká'á, so ñama kuiti ni nkachi-ji, ngáa iyo ka tio'ó ve'-nu, saa chia ichi de kivi-ti, de nee kana tioó ká'á nkachi-ji - Lejo... In tio'ó nkivi yatan-ni, sa'á xaa tu'un mani ini Jie'in xaá yatan-ni... jee naa van ntuvi nijia na'a chiji yiki tioó ká'á, de yukuan nnaku'ni yiki de nxitakaa maa-jan de nkachi nuu-jun... kaka lejo lúli, nko'on-ón nuu nutútú-ó, chi ntuvi nune dani kunetu dani-no, de sukúán siu'un tioó ká'á lejo ñanaka-ja nuu chitú, yukuan de nkunasí vi'í ini kuaiyo dakiti yúku la'vi, de nee vag nkana sñ daja de nkatu na'a daja jee nsia'a daja tioó ká'á nuu chitú de nkachi daja a suvi-ji va kuvi kití koso nuu kuña'nu.

Nnanaku: Pedro C. Ortiz López

Tiñuu jin iso

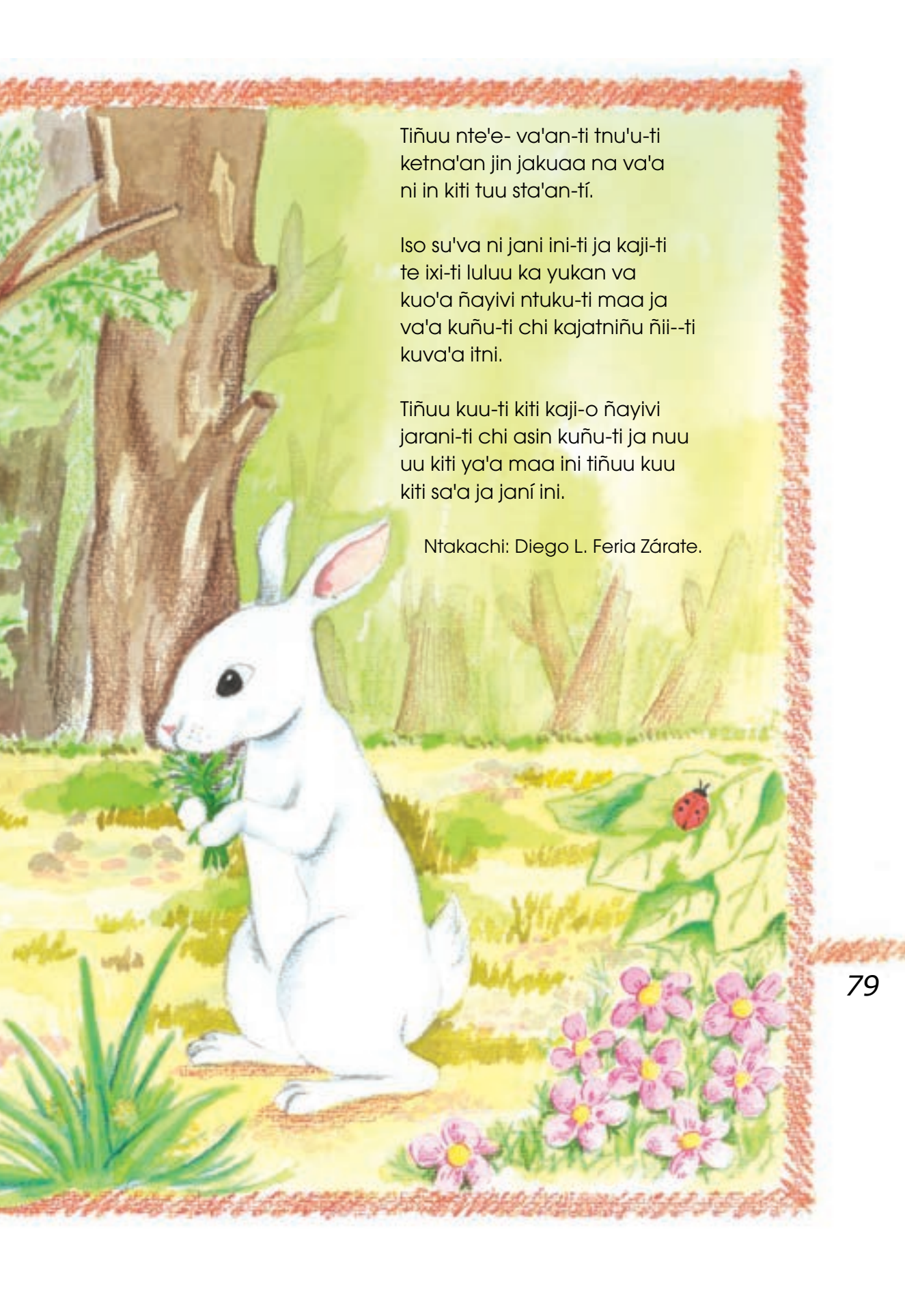
Tiñuu oo-ti nuu nta'a yutnu kuu-ti kiti
ñuu nti tna'an nuu yutnu ntava-ti kiti
nikani kuu-ti.

Tiñuu nte'e va'a-ti ntee ichi ki'in-ti
ntuku-tí jaa kaji-ti te kua'an-ti ja ni'i-ti.
Iso kasiki, kasikini-ti tuu ni nu jani ini-ti,
Jatna ini-ti sa'a-ti yavi te yaji-ti ite yute.

Ma su kiti kuka'nu ini kuu iso.

Emilia

Tiñuu nte'e- va'an-ti tnu'u-ti
ketna'an jin jakuaa na va'a
ni in kiti tuu sta'an-tí.

Iso su'va ni jani ini-ti ja kaji-ti
te ixi-ti luluu ka yukan va
kuo'a ñayivi ntuku-ti maa ja
va'a kuñu-ti chi kajatniñu ñii--ti
kuva'a itni.

Tiñuu kuu-ti kiti kaji-o ñayivi
jarani-ti chi asin kuñu-ti ja nuu
uu kiti ya'a maa ini tiñuu kuu
kiti sa'a ja janí ini.

Ntakachi: Diego L. Feria Zárate.

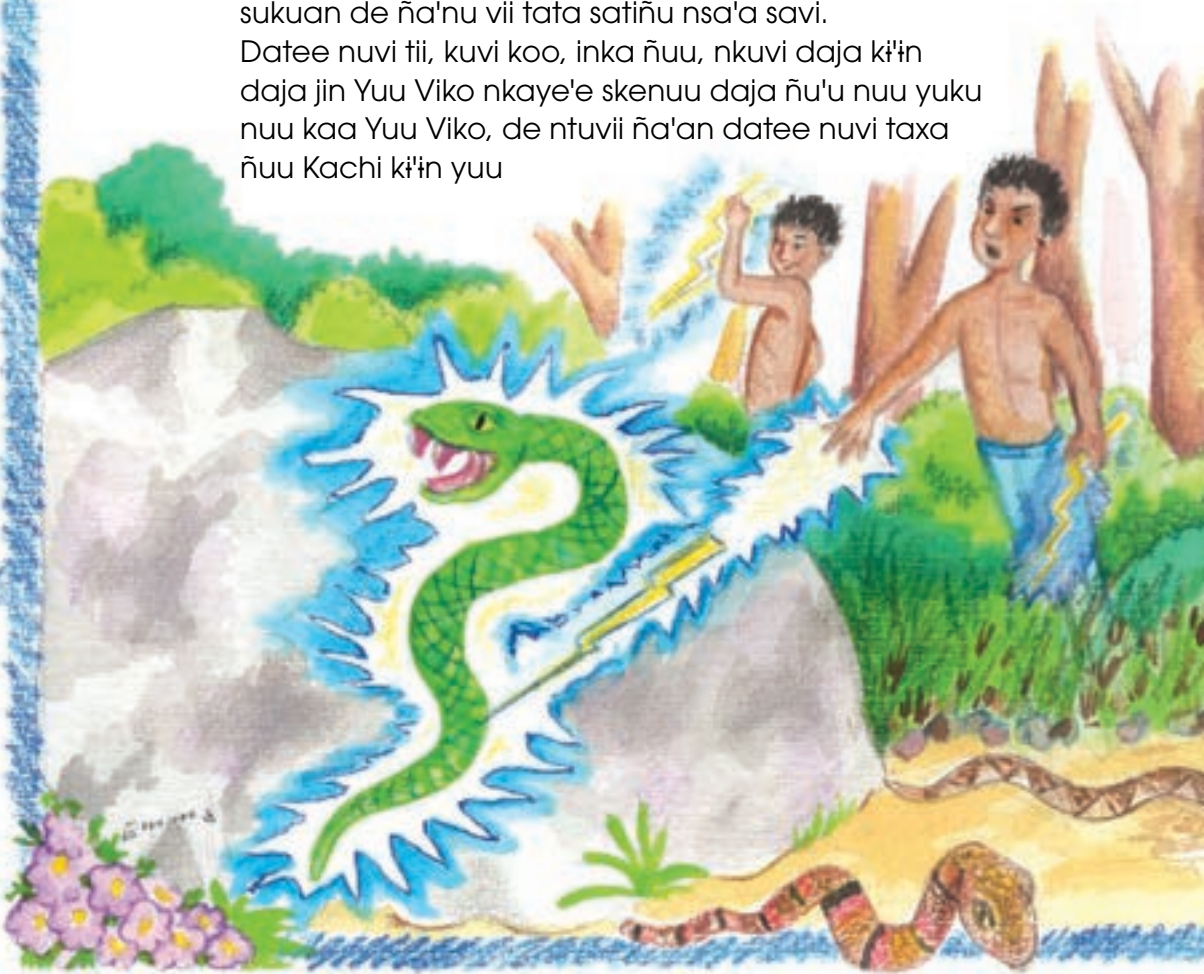

Tu'un nka'an ye'e yuu viko

Yuu viko kaa nuu yuku naní yuku VIKO, kua nakani tu'un ana'an, nakani a sikúun yuu ya'a savi, san nuyaa ka nuu-jun, de san ntuvi jinu ñama savi, de sa'a daja viko ye'e yuu ya'a de sa jinu ñama savi sa'a Yuu Vikó.

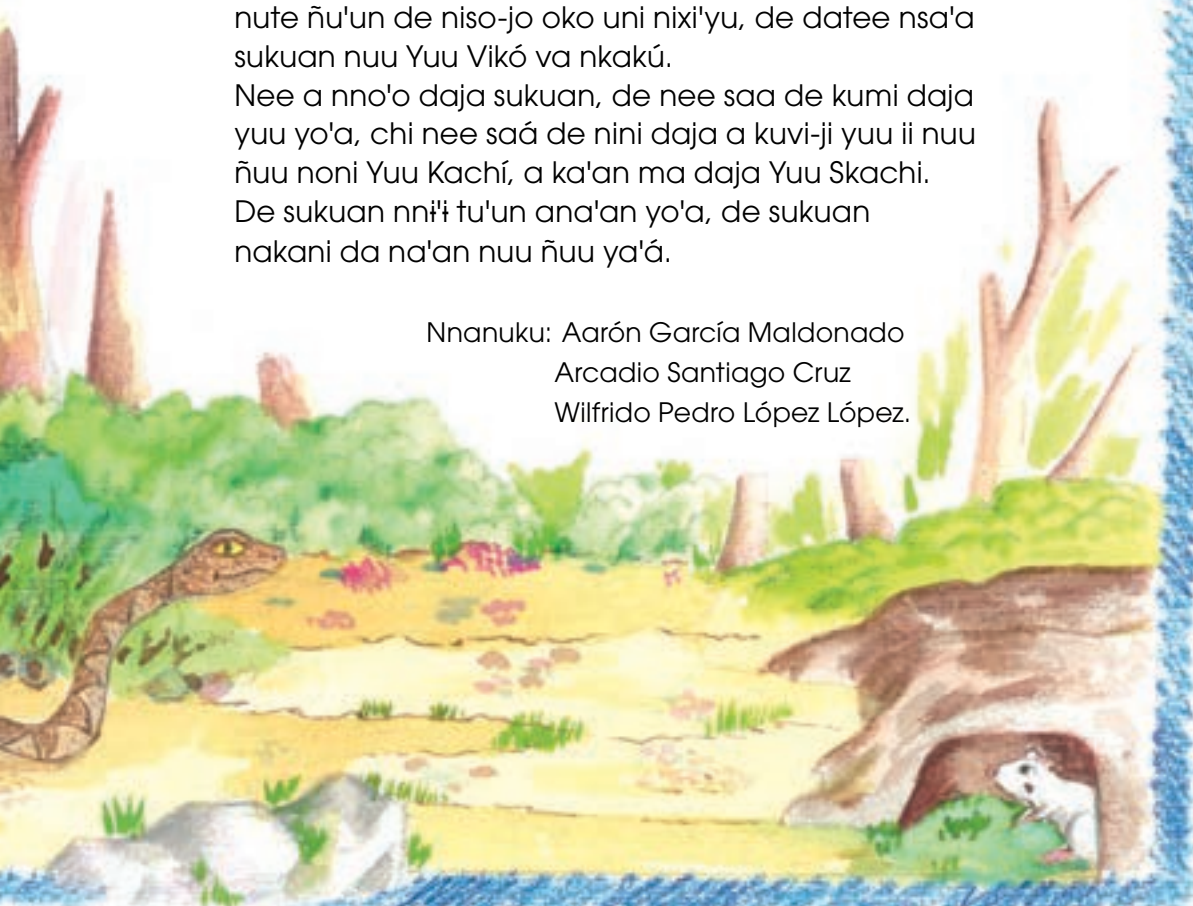
De ni'in tu'un dañivi inka ñuu kenta'a jin ñuu ya'a de nikan daja yuu ya'a nuu ñivi ñuu Yuu Kachi "YUU SKACHI" a nani tu'un stila "Santo Domingo Ixcatlán", de ntuvi ña'a dañivi ya'a tu'un nuu dayukuan chi yuu ii kuvi-ji nuu ñuu ya'a. Ntaka ntuvi jinuu ñama savi de sa'a daja viko ye'e yuu ya'a de ña'an xinoo daja a yaji, jin nute ji'i nuu yuu ya'a, saa no ñani daja it'i ñuma nuu Yuu Viko, sava jinu ñama savi, de sukuan de ntuvi naa tata satiñu nivi ya'a, chi sukuan de ña'nu vii tata satiñu nsa'a savi.

Datee nuvi tii, kuvi koo, inka ñuu, nkuvi daja k'i'in daja jin Yuu Viko nkaye'e skenuu daja ñu'u nuu yuku nuu kaa Yuu Viko, de ntuvii ña'an datee nuvi taxa ñuu Kachi k'i'in yuu

ya'a de nkaye'e skunu daja datee nuvi koo jin taxa,
de ninu da koo kuachi, de nkinoo in koo ka'nu a
nka'an daja koo xe've de skenuu ka tii ñu'un, de
dañivi nuvi taxa (taji) nkuneí daja ninu-ti de ña'ni
daja majan nuu inka yuu de nee vii nkinoo tekú juu
nuu yuu ya'a, de vii na'an, jan nee kivi vitan.
Ne vitan sa'a ka ñivi ña'nu viko yuu ya'a.
Dañivi jia'nu kuachí chi ntuvi ka sa'a daja vikó yuu
ya'a, chi kuachi ne'ya jika daja yuu ya'a, de san tuvi
yaa-ja ka de a jini daja a kuyatin savi, chi vii kinoojo,
sava de iyo ntuvi tuvi va'a yuu ya'a.
Tu'un nakani vitan va ka'an a nsa'a uni tee kumisana
de nsa'a xeen daja yuu kachi, chi ñaji de ni'i daja a
yaji nchiso ñivi nuu yuu ya'a, de san nini de
kuano'o daja de nkaye'e núu vikó de nkaye'e savi,
de san nkanta daja yuvi nani Nayuu, de nkanta
nute ñu'un de niso-jo oko uni nixi'yu, de datee nsa'a
sukuan nuu Yuu Vikó va nkakú.
Nee a nno'o daja sukuan, de nee saa de kumi daja
yuu yo'a, chi nee saá de nini daja a kuvi-ji yuu ii nuu
ñuu noni Yuu Kachí, a ka'an ma daja Yuu Skachi.
De sukuan nni'í tu'un ana'an yo'a, de sukuan
nakani da na'an nuu ñuu ya'á.

Nnanuku: Aarón García Maldonado
Arcadio Santiago Cruz
Wilfrido Pedro López López.

Ñuu savi (Mixteca)

Kue'e vi'i dañuu va ntuvi jini-on sivi ñuu savi, de nani nanuku-o maajan sava nnaa-jan, de a yaku kí ni vi daya'a de ichi nuu nanuku-o- ka.

NAJA VAJI SIVĀ SAVA DAÑUU YOSO NUU TUTU NAKANI.

CHALKATONGO	Ñuuneya, Ñundeya, Nundeya, Nteya.
TLAXIAKO	Nijnuu, Nijinuu, Ntinuu, Ntijnuu, Ntinuú, Ntisinuu, Ndixinuu.
TLAKOTEPEK	Ñuu Savayuku
YUKUAÑE	Yuku Añu, Yuku anima, Yuku anu
AMOLTEPEK	Yukunama, Yuku tinu'u, Yuku Tintu'u
ACHIUTLA	Ñuu Ntiki Ñuu nikin, Ñuu ntiki,
S.M.GRANDE	Ñuu ltu yuku, Ñuu Ka'nu, Ñuu itun Yuku
ATATLAUKA	Ñuu Ñu'un kua'a, Ñuu ñu'un Kue'e, Leva
YOSONOTU	Ñuu Yoso nuu tuu, Yoso nuu túún
NUNDAKO	Ñuu ndaku, Ñuu ntakui, Ñuu ndaa kuu.
YUKUITI	Yuku iti, Yuku iti, Ñuu Yuku Yití
NUYOO	Ñuu nuu yoo, Ñuu tan yoo
OKOTEPEK	Ñuu Yute Suji
PUTLA	Ñuu kaa , Ñuunkaa, Ñuu nuu kaa
ITUNDUJIA	Ñuu itun ndute ujia Ñuu itun ndujia,
MONTEVERDE	Ñuu Yuku kuíí
KUIKATLAN	Ñuu yaa
ETLA	Ñuu nuchi, Ñuu ntuchi,
PEÑOLES	Nuu yukundedsí, Yuku nixi, Yuku ntixi
UAJUAPAN	Ñuu seen, Ñuu xeen
JAMILTEPEK	Kasandoo, Ñuu kavaxno'o
JUXTLAUKA	Ñuu Yoskuiya, Skuiya
NOCHIXTLAN	Ñuu Atukun, Atokon, Anduku, Nuanduku
APOALA	Yutatno'on, Yutatnu'un, Yute tuun,
TILANTONGO	Yukunoo, Yukuxnoo, Yuku'tnuu, Yuku'tuun
TEPOSKOLULA	Yukundaa, Yukudaa, Yukunaá
OAXAKA	Ñuunuva, Ñunduva, Nduva,
MEXIKO	Ñuuko'yo, Nko'yo, Ñunko'yo
PUEBLA	Ñuu yuteniyo'o, Yutentio'o, yutancho'o

Pedro C. Ortíz López

Nachu'un yunu

Nachu'un-yo in yunu
chi ya'a kuu jaa mani-yo jin
ja ja'a ja javixin
tentiso taka.

Nachu'un-yo in yunu
maa ja'a kati
tee chii ntaa jin na'an
katin nta ta'an-yo
te kasa'a-yo tiyuu.

Nachu'un-yo, in yunu
chi ya'a kuu jaa mani-yo jin
tee ya'a ntito-yo
te kasa'a-yo tiyuu.

Nachu'un-yo, in yunu
chi ya'a kuu jaa mani-yo jin
tee ya'a ntito-yo
onte jin añu-yo.

Ntuvi sivi.

Kiti luli jin na'an-ti

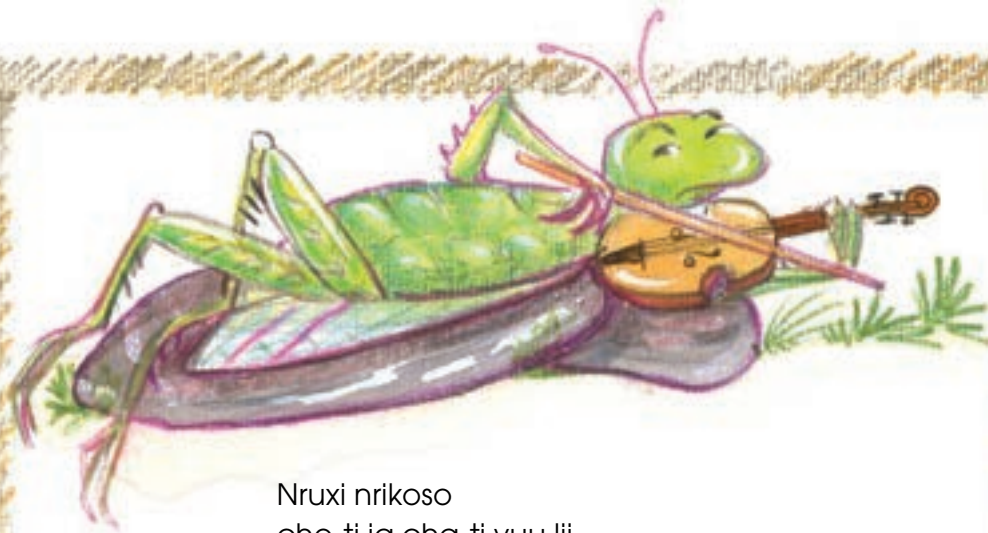
KITI LULI

Yaa kata suchi luli.
Ja ni chao chaa sna'an.
Zeferino E. Nuñez Aparicio.

Yaxi sa'aní so'o-ni jina'a-ni
te kununani in yaa luli,
ja kasa'a taká kiti luli
kaxaku chíi yuku.

Nrikuanku tiyanda
Jita-ti kana-ti yu'a,
sa'va kui luli
jita-ti kana-ti saú.

Nruxi nríkoso
cho-ti ja cha-ti yuu líi,
Nruxi tíi lí'i
jita-ti jito-ti ní'ti.

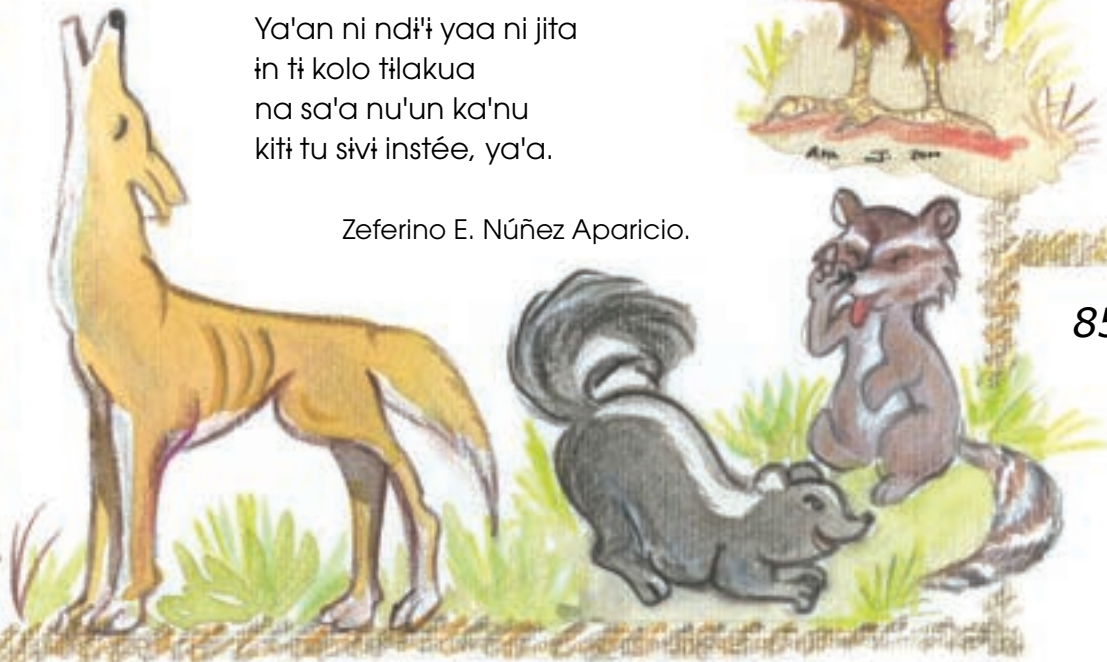
Saa ndoko tilatu
jita-ti skuchi-ti skuchi-ti nde'e,
sapipi yu'u kani
jita-ti tava-ti itu.

Va'u xulinko
nra'u skayu-ti ja sokó
tíñ'i tixiko
yu'u-yo jito-yo-ti.

Ya'an ni ndi'ti yaa ni jita
in ti kolo tilakua
na sa'a nu'un ka'nu
kiti tu sivi instée, ya'a.

Zeferino E. Núñez Aparicio.

Tnu'un ñukui jin tiva'u

Yoo in kivi ni kente tiva'u nuu nukui te nkachi-ti, vitan te kaji-ri-ro chi kokin xeen-ri, maa kuú xito chi vitna oo ja kuun xeen savi ñiñi te kuu-o, va'a ka nasa'a-o nuu kusun-on jakuaa vitna, te ntatuu nkantii stnee te ntukuo ja kaji-o-va ntija-ro tnu'un ka'an-ro. -te yukan te jatakaa ñukui uu tijjo nta'a in yutnu in siki te in nti'i (chiji) ka te nikachi-ti nuu tiva'u-kusun-ro ichi nti'i te maa-ri nakusun ichi sukun nunu ka ni te nkeja'a-ti tetentee-ti, te tee-ti yuu siki tiva'u te kachi-ti nuu tiva'u kuun xeen savi ñiñi xito, sa'a tintuu maa-ro nava'a tuu kani xeen ñ'an ñiñi-ro, te tiva'u ntasa'a tintuu kuiti-ti maa-ti yukan te ñanijini-ti te kua'an ni ñukui.

Nnakani: Diego L. Feria Zárate.

Yaa ncho'o

Uvixiko nivi katsi kue si'in-in oko utsi-na katsi nchika-a ro ku'un nkuanin ncha yu xini yucha ñuu nncho'o.

Demetrio Eloy Santiago Vega.

Tu'un sɨ

In te nkachi:

Nee nkanta-ni nuu nɨjin nɨa'an kuni-ni tu'un nuu ini..., nee dayutun yɨi chɨku'u kachi nuu-on kua'an chukuan.

De jita tee nuu ña'an ta'an ini-jin de kachi-ji.

Nu'u vi kiti xtuun ñu'u nteñu'un jiko kava nuu ñu'un iti, nxinoo-ni in ña'an kujjin jie'e a ka'an-ni jin ta'an ñuu-ni.

Ntuvi sivi.

Yucha nuu kana

Yoo in soko ja nani yucha ñuu kaña, nducha ja kana ya'a kaja tiñu ñayiu nuu kanakacha sa'ma kajichi xin kaji'i kiti te nuu ni nunkoo skuela sekundaria ñuu ya'a nikachu kaa xita nducha nava kanta ntucha ja ka ki'in nuu ñuu ya'a nu kuia ja kajaki nducha yaa niichi yucha ñuu kaña, te ka'an ñayiu ñuu ya'a ja kua'an ja kuu jito'o nducha ya'a ñuan ni ichi, nducha ya'a nu ja'an, kivi yucha San Pedru Molinu te nuu nchaa ina yucha ñuu kaña kuu jaa ncha ntucha un, te saa ni nducha San Pedru Molinu ichi, chi ni ndikoo nducha yucha ñuu kaña ya'a.

Te suan kaka'an chi in ñaa ni ja'a yu'u nducha ya'a te nijiniña nuu uu ina luli, te nikuyajni-ña ja tinati te kiiti ya'a jinuti nikiui nikiui-ti nuu nducha ya'a jaa tua ni jiniña ndeichi ni kiui-ti ñua kuu ja kaka'an ñayiu ja'a kiti ya'a kuu jito'o nducha ya'a ntucha ja'an nditaa uxa kuia te nchaa, nu ja'an kiti ya'a ndita ñan viko tuun viko kiyi, te ma'anu viko yaa jaa te nu ncha sani suan ndita vilo.

Nnakani: Serapia Carmelita Cuevas Acuña.

Tintaku chikua'a

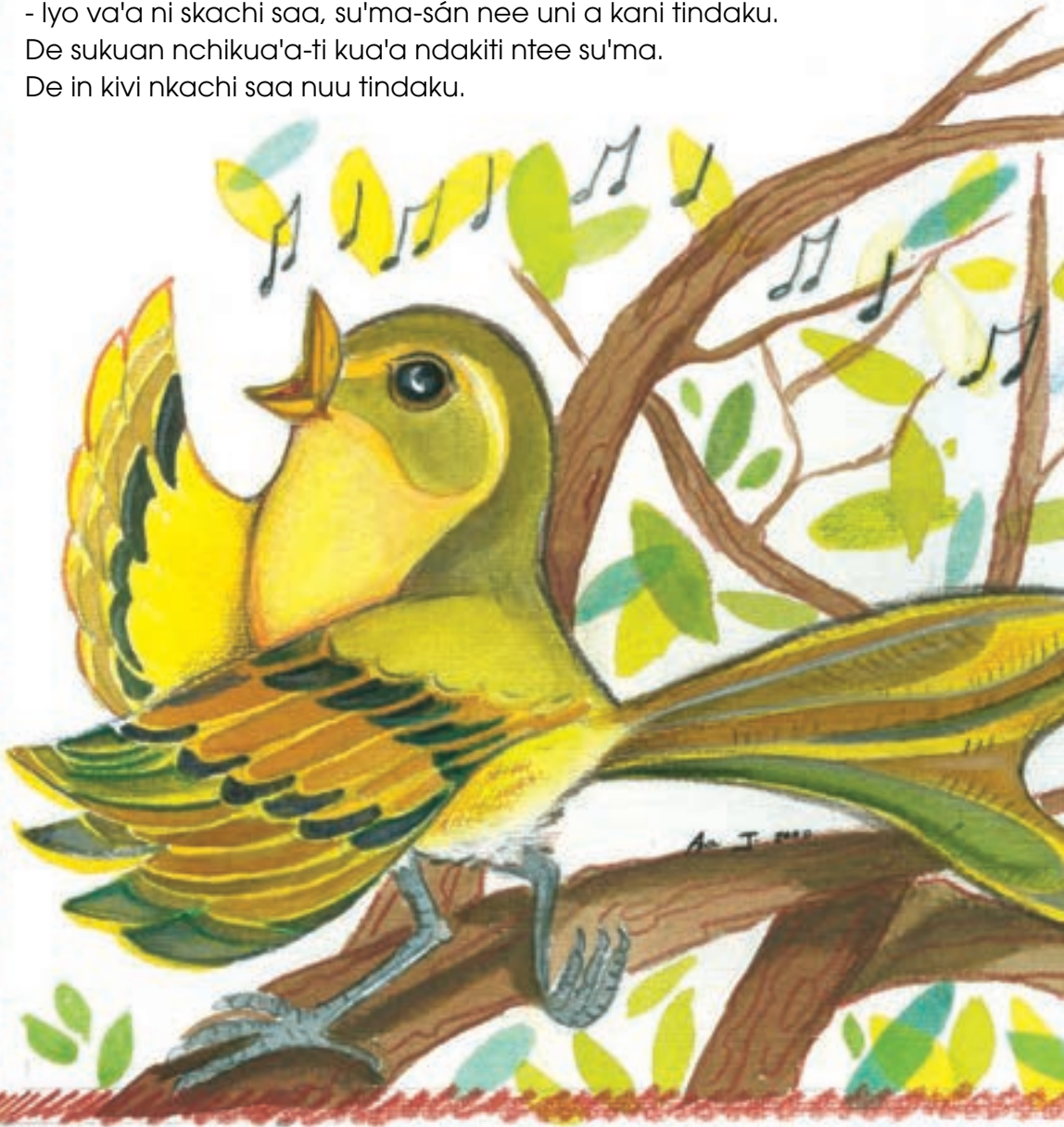
In kivi nini saa a kua'an in tindaku chikua'a kuiti, tan kuii nda'a yuku, nde'e-ti nuu nta'a yuku, de kaa-ti tindaku kuni-ti. Yukan de nkachi tindaku, maka-ni saan, chi maa-sán kuu kiti chikua'a ndandatiñu iyo nuu nchiví.

- Iyo va'a ni nkachi saa, tun saá de chikua'a -ni su'ma-san, ku nkachi, de nkakuita tindaku chikua'a-ti, in, uu de uni a kani maa-san nee su'ma-ní.

- Iyo va'a ni skachi saa, su'ma-sán nee uni a kani tindaku.

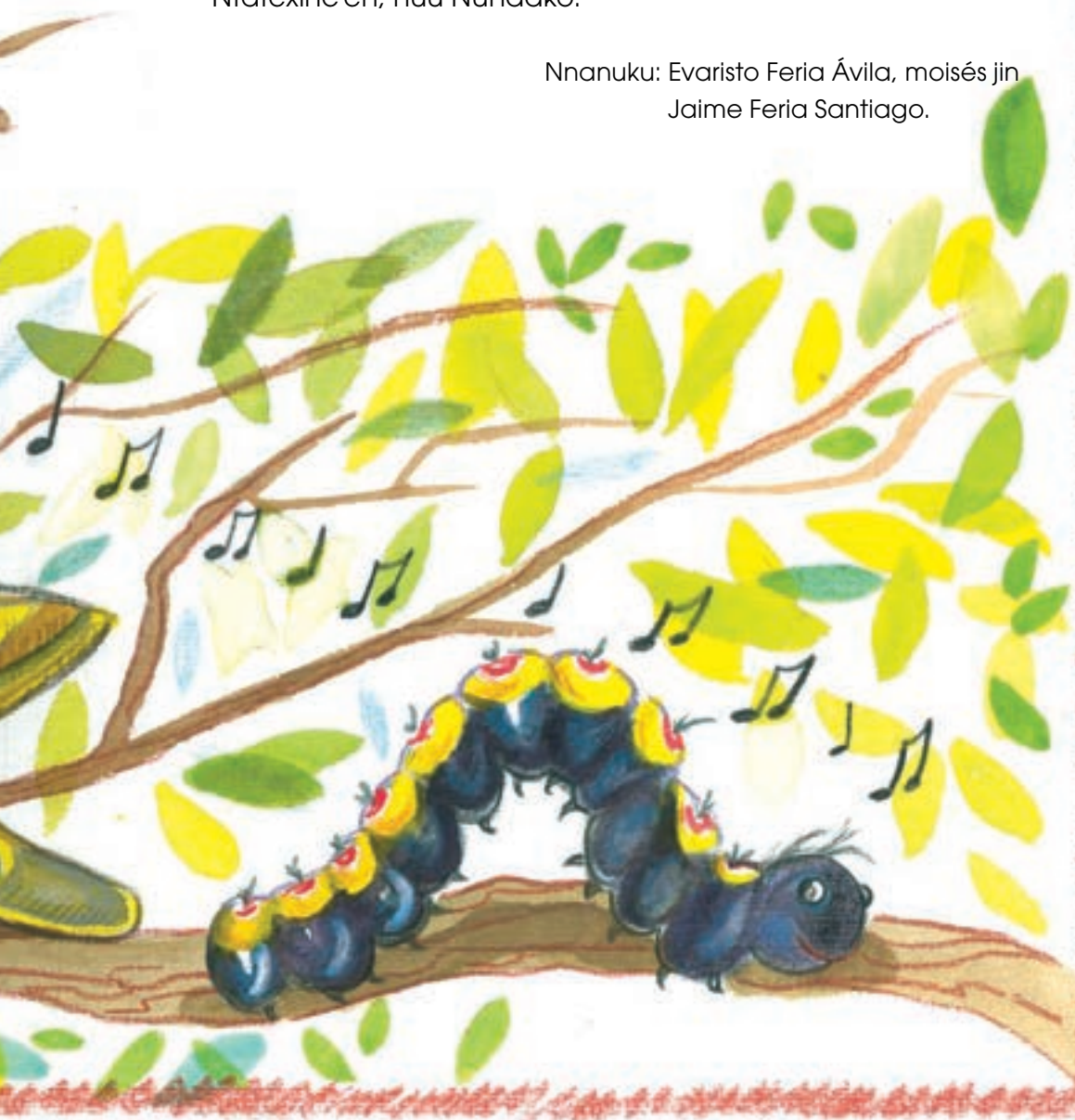
De sukuan nchikua'a-ti kua'a ndakiti ntee su'ma.

De in kivi nkachi saa nuu tindaku.

- Sa'an-ni tumani ini, de chikua'a-ni yaa jita-san.
  - Yukan de nkachi tindaku, makuu chikua'a-san yaa jita- ni.
  - De nkachi saa, tun machikua'a-ni yaa jita-san de kaa-san-ní.
  - Iyo va'a ni, chikua'a-san yaa jita-ni de ntakani ini tindaku nasa sa'a-ti, tava kaku-ti, de ñakuito saa de tindaku ñakuita chikua'a de jíka jíka de jikoge de ñukan de nkaku-ti iyo chikua'a-ti nee vitan.
- Ntatexine'en, ñuu Nundako.

Nnanuku: Evaristo Feria Ávila, moisés jin
Jaime Feria Santiago.

Na cho'on ichi Ntivantoo

Na cho'on suchi si'i
ichi kua'an maa Ntivantoo
na ki'in kuchi-o ntoo
chi ichi xaan nta'nto-ri.

Kuun-yo ñuu-chicha
jita si'i kua'an-yo
ya'a-yo ja'a kava ntivi,
sia'an naní kava-un.

Va'a iyo ñin vitu
vitu nama kuu
jin jiniñu taka yivi
nisa'a nika'nu ñuu.

Nava'a ñin ve'e noma va'a
xini ve'e nto'o kuu,
kaa na kuajnu'un yivi
sia'an kaka'an taka-i.

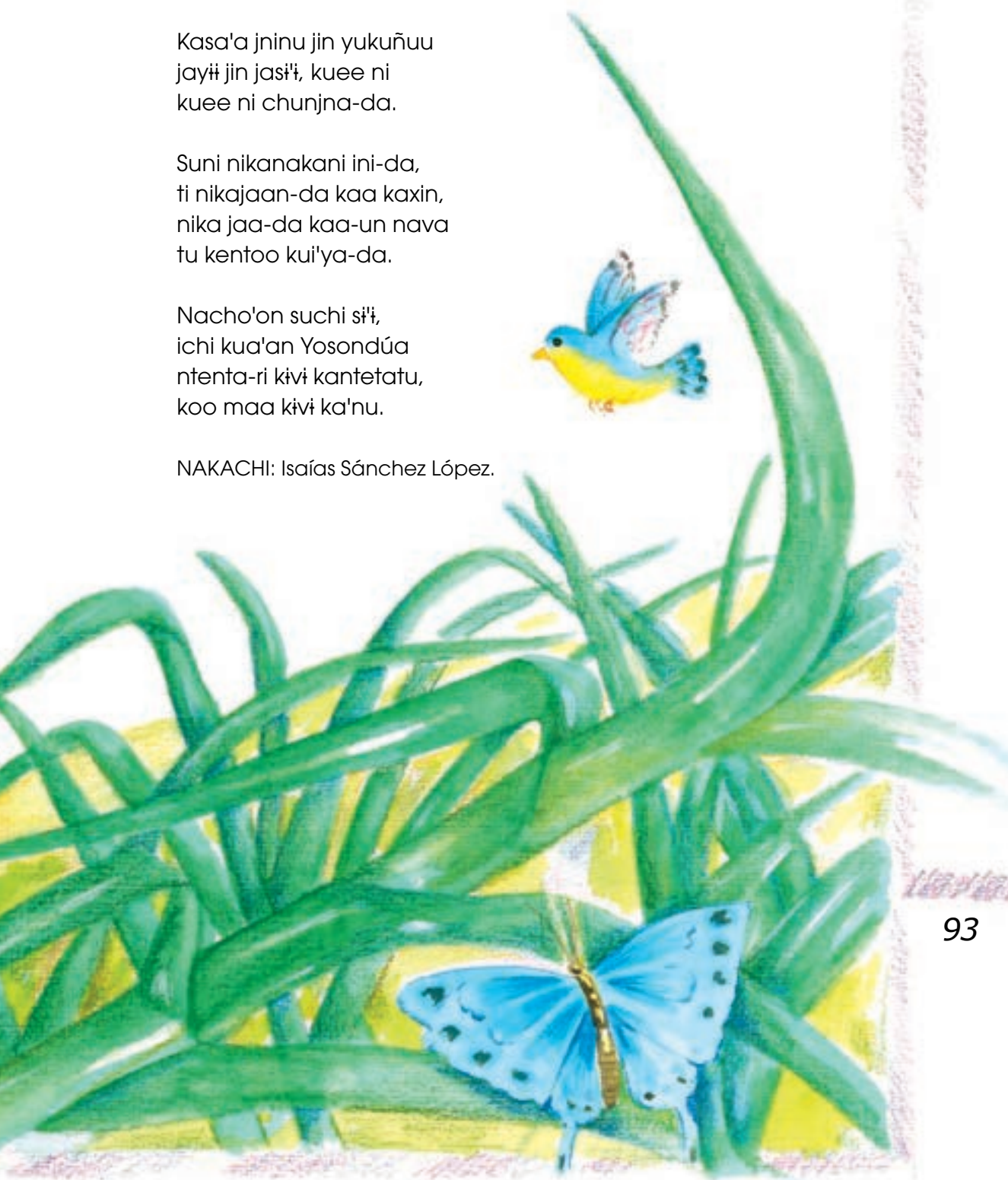

Kasa'a jninu jin yukuñuu
jayii jin jasi'ti, kuee ni
kuee ni chungna-da.

Suni nikanakani ini-da,
ti nikajaan-da kaa kaxin,
nika jaa-da kaa-un nava
tu kentoo kui'ya-da.

Nacho'on suchi si'i,
ichi kua'an Yosondúa
ntenta-ri kivi kantetatu,
koo maa kivi ka'nu.

NAKACHI: Isaías Sánchez López.

Yaa nanda'a

ya'a kua yaa
suchi nanda'a
ya'a kuu yaa
suchi a suchi
nti'i-yo kataja'a
yaa nanda'a
ndi'i-yo kataja'a
yaa nanda'a.

siki nundo'o
siki gni'u
siki nundo'o
siki gni'u.

Maa kata-ro yaa-ri
ja luli-ro na-i
maa kata-ri yaa-ro
ja ña'nu-to ña-i.

Nnakani:
Ignacio Núñez Moroles.

Antivi

Yakuua, ní ni nkuví nuñu'un de kuvi kune'ia-o antivi, a nasi yukuan, a nee ntuvi nuu jínu. Nanuku-o in nuu kuvi kune'ia-o sava kutu'va-o de kanta-o kura ita daletra. Vitan ya'a tuvi nijin antivi de kuni-on dáñivi jin datiuun nita xiín nkanii-o tuvi noo ka. Kuiñi va'a de nata'vi vii nuchinuú-nú.

Kuni-nu sukuan ni dañivi kua: Venus, Marte, Júpiter a xin Saturno; a tuvi kua da tiuun xiñu. Merkurio, a iyo yatin-jin ka nuu nkanii, de kuachi a kunijin ni a xin maa kuachi kuata'an nkanii. So sava kuni-nu Urano, Neptuno jin Plutón chi kuniñu'un-nu kaa ne'ia jika.

Kune'ia, nuu kaa ne'ia jika yukuan, tuvi Saturno jin xa'un uvi yoo-jo de saa ni daxe'i-ji jee nee jika ka tuvi Júpiter, á nsuu xa'un in yoo-jo ní, de Marte vi a iyo kuachi uvi, saa de Venus jin Merkurio va ntuvi ni in yoo ní, kune'ia va'a de kuni-nu.

Síin síin nuu jin teku dañivi.

Á iyo ka nsuvi saan ni kanta ne'ia-o, nasaa ni va jika iyo daja nuu nkanii, to ne'ia-nu cha'a chukuan, chi vaji in dayuu ínka ñivi nuu iñi-on.

Naá kuvi ka a nasi iyo antivi de ntuvi jini-on, va'a a ki'i xika-o nuu dañivi nkanii, iyo-o nuu ñu'un, a kuvi ñivi yiya'vi ka nuu-on jie'e a ya'a jia'nu-on, ni ntuvi kanijía-o a kua in tikachaa antivi nasi kuvi-o .

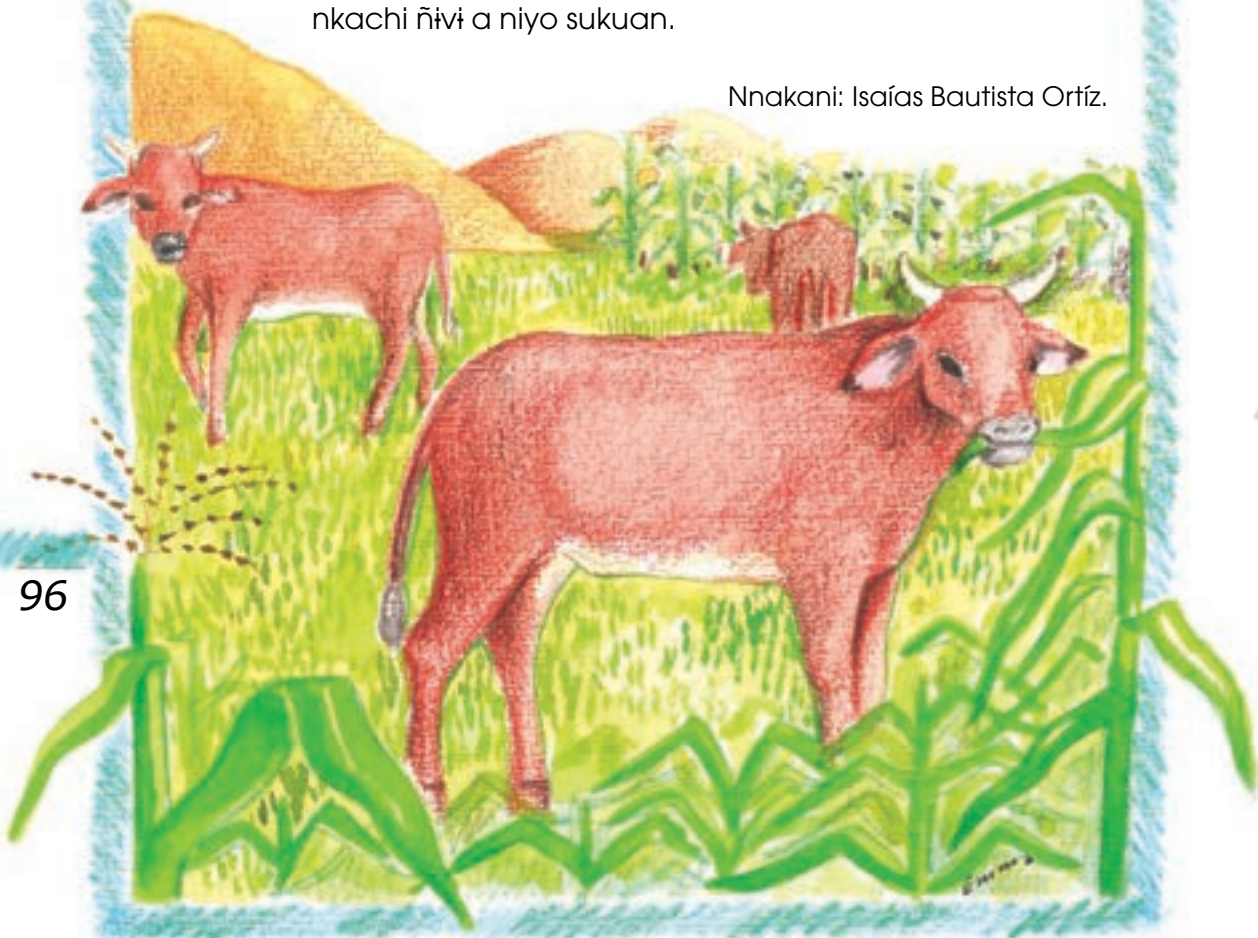
Pedro C. Ortíz López

Kava xiniki

Ñuu San Mateo Jie'e Kava, a ichi siki maa nuu in itun yukuan niyo in yavi kava maa ka'nu nkene kue'e xiniki kue'e nkuvi kiti yuku ñaji ite jin daxiniki nnaka ñivi xinñuu, de nkukue'e nasikuiti sana ñivi ñuu, ntuxini a daxiniki kue'e yukuan va nxitivi vi'i itu nuni, de san jini-ti a kuyatin dañivi de ñama kuiti nivi datii van ini kava nasí, yukuan de nnutútú ñivi de nchunta'an tu'un daja de ña'an kasi daja yavi yukuan jin yuu kue'e, de nee nkuneí daja nchitu yuu ini kava yukuan, saa jee nkuneí daxiniki kue'e nkene-ti tuku so nee jie'e Inka kava nani JA'A KAVA KIMI, a iyo ichi sükún ka kava, de tuku ni ña'an kasi ñivi, saa va nsiyo daxiniki kue'e kua'an de nkantane kava ñuu Chakaua, yukuan de ntuvi va'a nkuvi chi ni'i vi'i xiniki de nkinoo na'vi vi'i ñivi ñu yukuan, nee ntañu'un de tuvi na'an ka nuu niyo yavi kava nuu nkachi ñivi a niyo sukuan.

Nnakani: Isaías Bautista Ortíz.

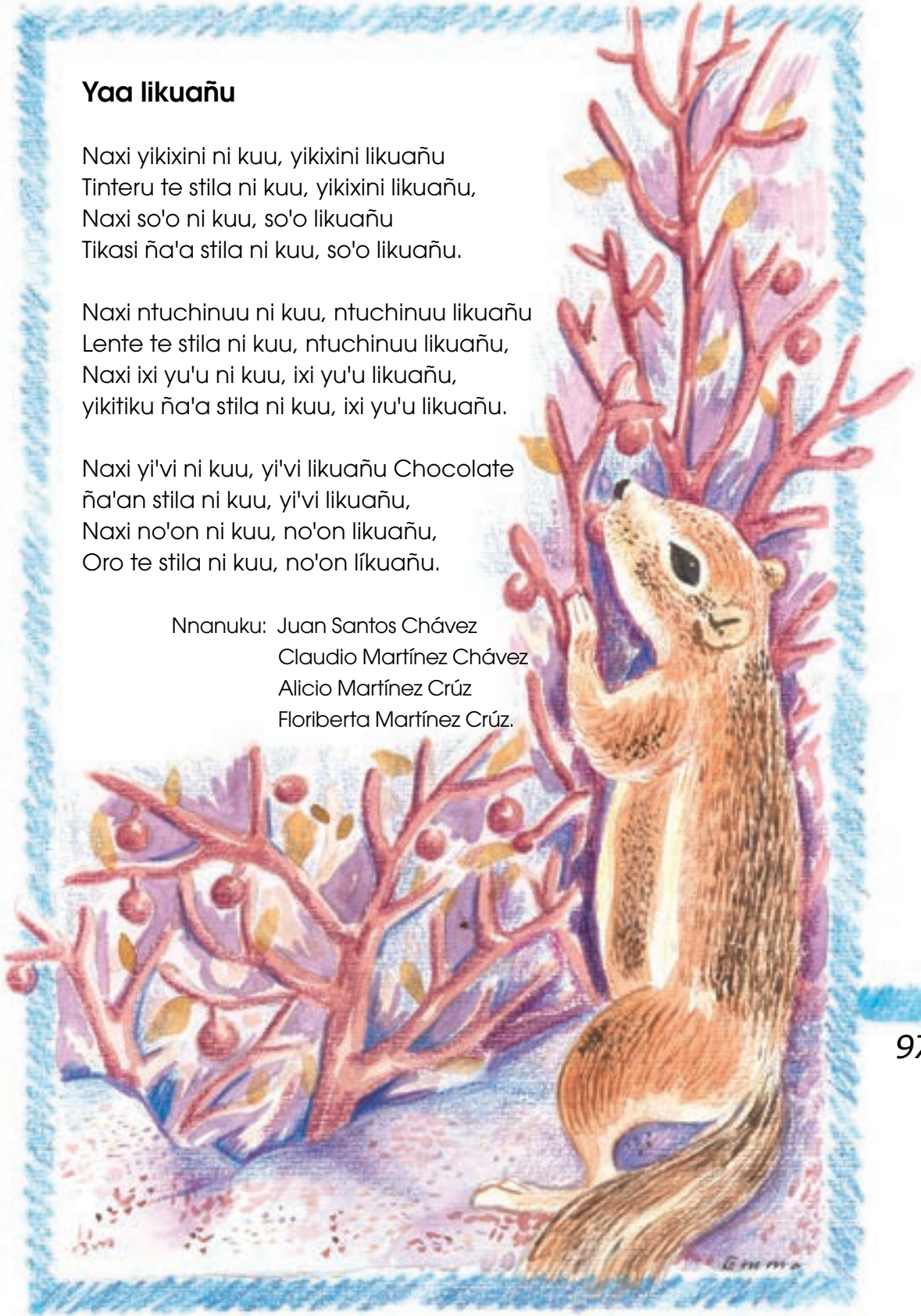
Yaa likuañu

Naxi yikixini ni kuu, yikixini likuañu
Tinteru te stila ni kuu, yikixini likuañu,
Naxi so'o ni kuu, so'o likuañu
Tikasi ña'a stila ni kuu, so'o likuañu.

Naxi ntuchinuu ni kuu, ntuchinuu likuañu
Lente te stila ni kuu, ntuchinuu likuañu,
Naxi ixi yu'u ni kuu, ixi yu'u likuañu,
yikitiku ña'a stila ni kuu, ixi yu'u likuañu.

Naxi yi'vi ni kuu, yi'vi likuañu Chocolate
ña'an stila ni kuu, yi'vi likuañu,
Naxi no'on ni kuu, no'on likuañu,
Oro te stila ni kuu, no'on likuañu.

Nnanuku: Juan Santos Chávez
Claudio Martínez Chávez
Alicio Martínez Cruz
Floriberta Martínez Cruz.

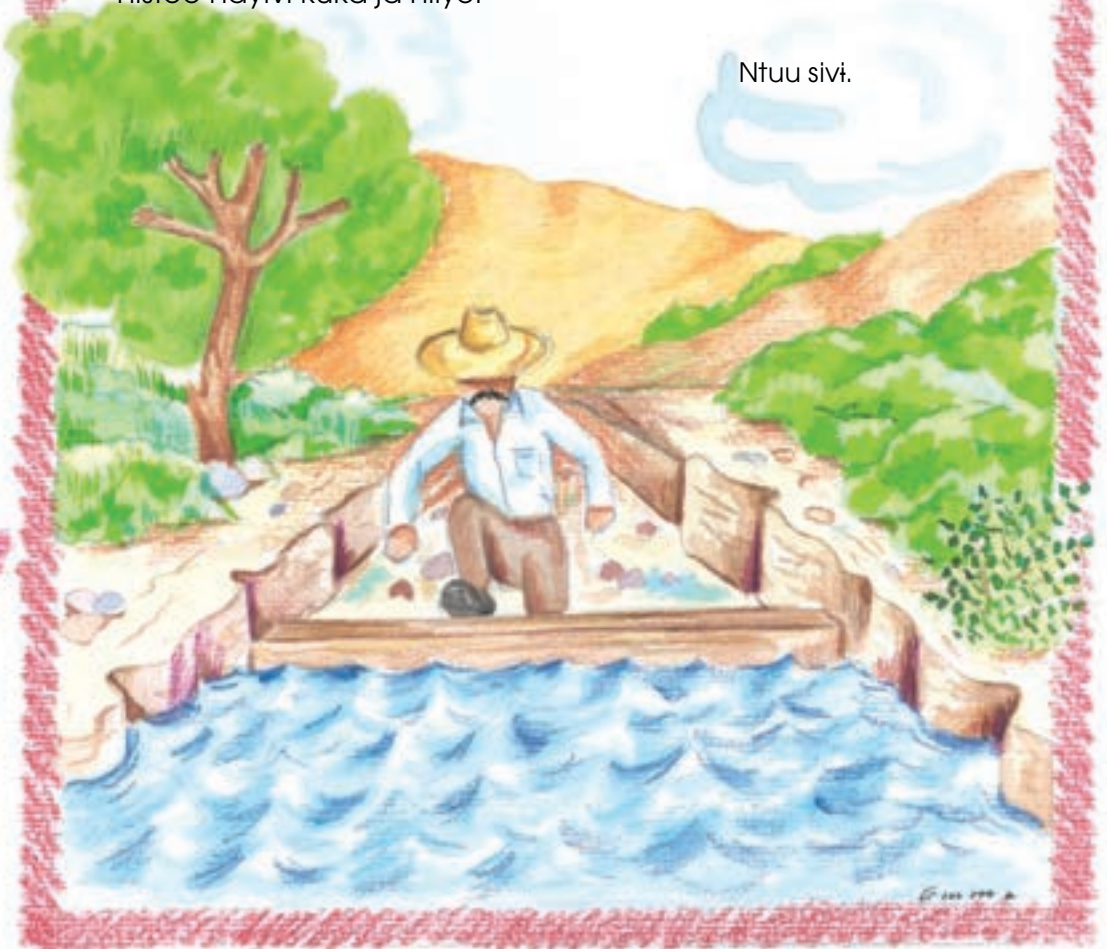

Uu nayivi kuka

Ni io uu nayivi kuka jee nikasatiñu tutu jin-naa te yukuan-na in in ni nikanta'an tu'un nuu tna'an, te nikakiti ini-de jin nan-de te nikentoo in-de ñuyukukuii te inka de kua'an ñuu Santa Kurusi. Te tee nikentoo ina chi tee tuu yachi ini te mani kuni je kumaan, tu ja'an nuu ta'an ya'a ni too ñuu Yuku kuíí, te tuu nijan sava-i tan kantuu nuu te nikantiin in yutnu vitu te jin yini jaa ni chunta'a ntute onte ni jin a Yuku Kasa, nuu ni kaja koyo sava tan jin no ja ntatu'un jin na te kuka ñuu Yuku Kuíí intade toko ja yiki te nija nu sava chao yukuan-na te nikakivi-de, te nikachunta'a-de ntute onte nijee yu'u ntute ka'nu yukuan, te vitna ñayivi ñuu ya'á mani kakiti ininuu tna'an siki ja yiko jin-na, yukuan kuu jee nistoo ñayivi kuka ja niiyo.

Ntuu sivi.

Taka saa

Kune'íá dána'á tunyuchí
a kajia ñunkúún tachi víjin,
vane vgg kuvi dayoo sáví,
kusij nita dataka saa yikin.

Dataka yukuan jia'nu saa kugán,
jin kue'e nuu, dasaa kuachi,
to sa kúy-nú yuu máá-jan,
kanini a kua tiu've-nu viji.

Dataka yukuan kuvi ve'í
nuu kixin nuu jia'nu saa,
nkuachi-nu yutun jiso a vii,
kumi dayukuan, kuvi teva'a.

Suchi kuachi, ñivi jíáá
koto va'a nuy jia'nu-yo,
koo mani ini, sa'a a va'a,
kua iyo nuu ñuu nuu teyu-o.

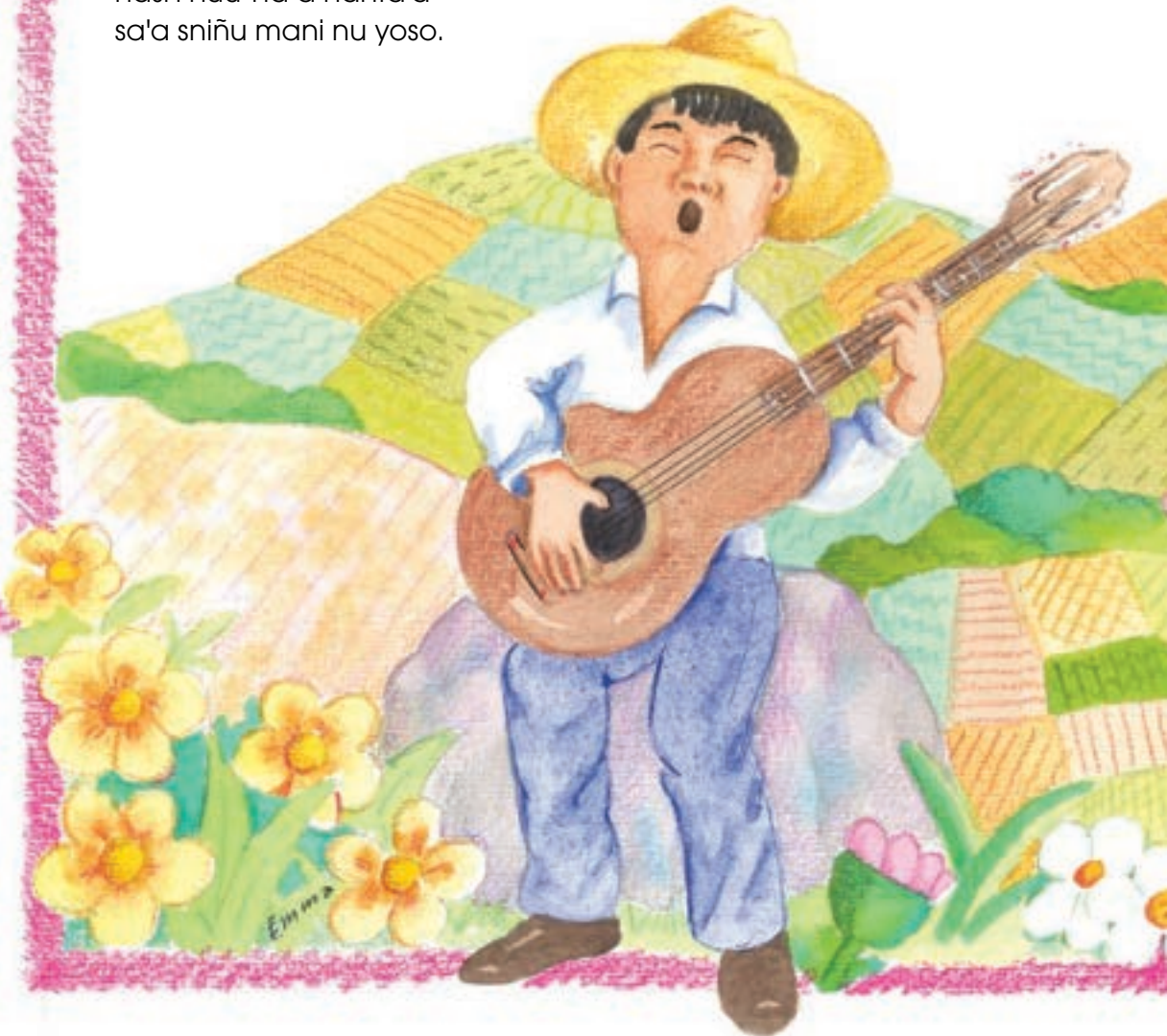

Tu'un vii sa'an sau

Naa nija'an-na ñuu Jukila
ni yaja-na chi ñuu Juchatengo,
a sna'an íni-na ko'o tekila
ku a tuu iyo xu'un-na.

Na nija'a-no ñuu skachi,
ni ja'a-na nteje ta Jua, ti nikachi,
A na'a ni kuu-no kapitán,
ti visna xíko-na mani sta tila.

Yuxe'e ve'e-na, iyo ìn nuñí,
ñasi'í ñuu-na a nanta'a
sa'a sniñu mani nu yoso.

Naa nija'an-na na chi ñuu Yukunama, ni
ya'a-na chi Yukukasa, ti nakena'an-na
in ña'a suchi Xkanto'o, ti ni kachi nuu-na
a tu jini ntiko, kuu a tu nanta'a.

Nuu antiut nikanakava in ki'ma, ti nu
yusnu in ita lulu a na sa'a vii-yo ña'an
a vii xa kaña, na kaa yaa si'i kaa-ña.

Kachi mestru Pelu Tanchu, a nasa'a-yo
in tutu-o san sau, ko a kuu ma-na xaan
nunto'o, chi sa'a sniñu-na inti ñuu Skachi.

Flemón Martínez López.

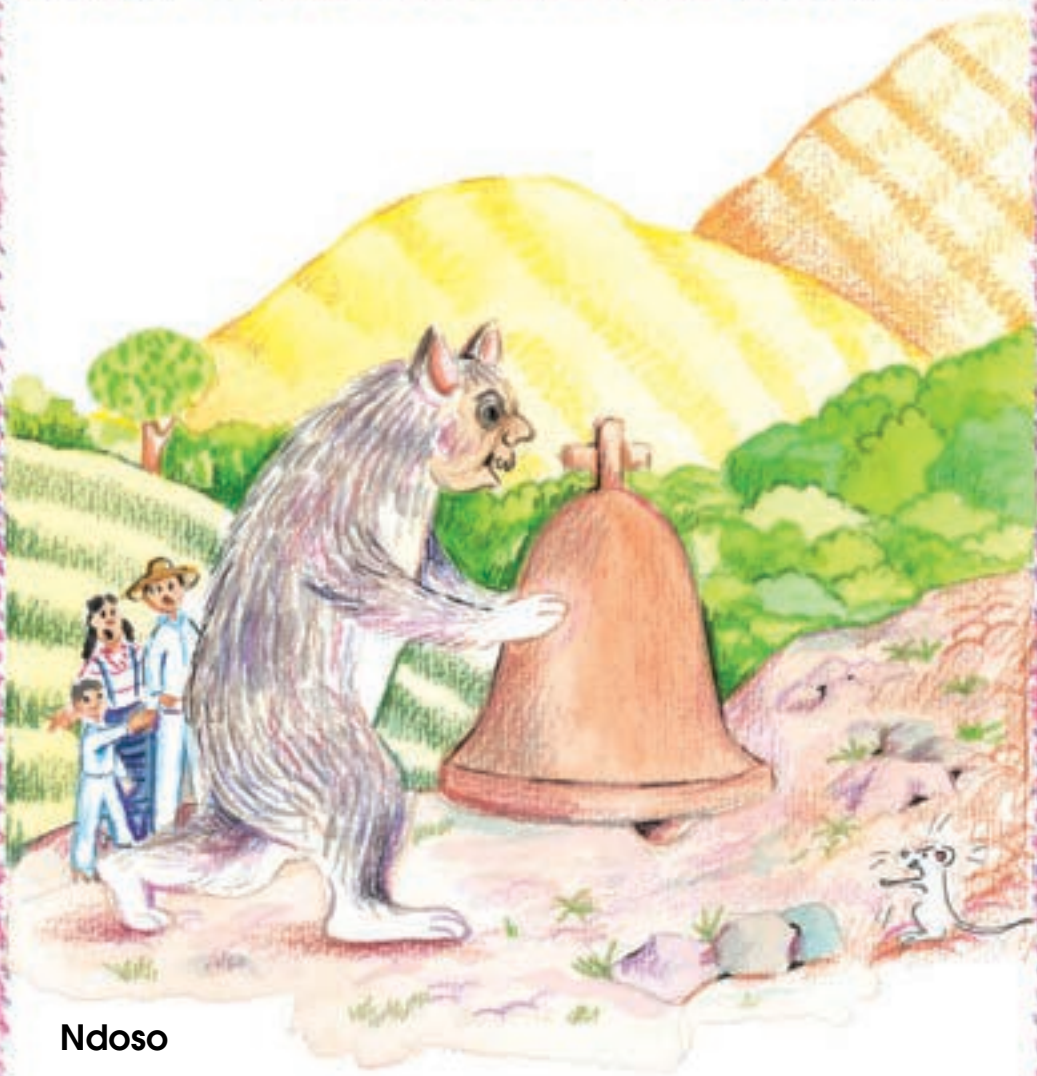

Tu'un tee nkintoo nta'vi

In tee nikintoo maa-de, nijji'i ñasi'i-de de nikukueka ndas ini-de, nike'e-de ichi kua'an-de de nikenta-de jonde yukuve'e de ni nakuni-de ña'an si'i-de de nikachi-de ji'in-de jiña, kono'on ve'e kachi-de, de nkachi-ña kua'an no'o de ka'ni-nu in kolo de sa'a-nu ndeyu de chi'i-nu ñi'in de nenda-ni, kachi ni nínu iyo xu'un ja ntava'a-ni, ni ndiko-de kua'ano'on-de ve'e-de de ja'ni de kolo nsa'ade ndeyu, nchi'i-de ñi'i, jode jika de jini de ñasi'i-de vajiña, kunuun ndetu-de de ni nenda in koo kivi de nikiviti ini ve'e de ninda'ni-ti yu'u kisi ndeyu, ni jikokava-ti ini ñi'in de nike'en-ti kua'ano'on-ti, de nikee tuku-de kua'an de nu ja jini-de ña'an si'i-de ninaketa'an-de, ji-ña tuku, nakuu ñanenda-nu de ni ntetu-ni ndo'o nkachi-de, nduu jenajee-ni, kachi-ña, nduu ni jini-nu ndu'un chi maa tekuachi kuu-nu de ndu'u chi ja nundoo-ni kachi-ña, nu ja'an kani-ni xini-ni chiji yoso ñukuan yi'i xu'un kachi ña'an ji'in ñade. de nindi'i tu'un tee ja nindoo maa-de.

Ntakani. Benito García Aparicio
Guillermo García Avendaño
Obdulía García Cruz.

Ndoso

Ka ka'an cha ja na'an ja niiyo #n kit# na nani-da NDOSO, de nisa'a-da ve'i #nu'un #nuu Yosondúa, jika vaji-da kachi #ñayiu, de yaji-de in stiki ti oko kuun nundoo staa.

Nikuu ve'e #nu'un-ti, niskaa-de #n kaa maa ka'nu siki ve'e #nu'un, ntuku-da skaa inka ka kaa-ti ni kana li'li, de nijinu ndoso inka kaa ka'nu-ti niskaa-da siki Nuyaa siki kava ka'nu #nuu saa.

#ñayiu kuso'o kaxin kaa in yoo xini kuiya #n yoo xi'na#nu'un #n kui Kachi #ña #ñayiu ja kuu #n yoo xini kuiya in yoo xi'na#nu'un #n kuia Kachi #ña #ñayiu ja kuu xo'o kaxin kaa, ji'i maa kuiya.

Ntakani: Profr. Filadelfo López García.

Tu'un nakani jie'e kafe

Ne san nnakoo dañivi Ñuuko'yo a nkuvi daja kusin daja jin a san nnakoo dañivi nita Sapata. Ne saá va iñi ñivi na'vi satiñu nuu ku'u.

Nee saá va ñankava, tu'un nakani nuu kuaiyo Ñuu Ko'yo, chi jie'e a nxine'en-jen kua nasa'a va'a-o kua jia'nu-on dayoo ñivi satiñu nuu ku'u a xin dañuu na'nu.

So ni saá de nsasama vi'i jia'nu ñivi nsatiñu nuu ku'u nnita Sapata jin dañivi satiñu nuuku'u ntañu'un. Kua ne'ia-o a dañivi satiñu nuu ku'u de kua'an sáma tata satiñu daja, so ntu soma ku'va taji daja tata, chituvi tiñu sa'a vi xu'un, ya'a vi a chituvi a xin jiasí de ntuvi kuvi nasa'a va'a ñivi tiñu sa'a-ja, kua dañivi taji yukukuinu, ita, a xin kafe de a nxinóo daja tiñu taji nuni a kuvi ma a ña'nu ka, chi nuku daja a ni'in kue'e daja ka nuu tiñu sa'a, sava ni'in daja a kuni kuteku daja. De nno'o vi'i daja sava ni'in daja ichi sa'á daja. A kuvi tata kafe a kene dañuu Yukuiti, Nuyoo jin Yosotato jin dañuu kuachí ka, tu'un nakani mana'án jie'e kafe vi daya'a: a nkiji-ji nee ñuu kaa yota nute nani Kuva de nkata-ja, ñuuko'yo kuiya mil uxa sientu kumi xiko xa'un in (1796), nkiji jin tee nnani Juan Antonio Gómez, ñuu Córdoba Veracruz; de kuiya mil una sientu u'un.

(1805) jee danivi nkuvi sutu Ñuunuva vi da a niyo kafe ne saá, yukuan de ntava yu'u daja tata ve'i datekuka.

Ñama kuiti nsama kafé tiñu sa'a ñivi, chi da a nsatiñu itu nuni de nkajie'e ntaji daja itu kafé de tata ya'a, va satiñu ka danivi sava ñuusavi.

Nsa jini ñivi kua satiñu majan. Ne xini kuiya mil jin sientu uvi xiko iin a saa ni jiankuiñi kuiya mil, iin sientu uvi xiko uxi nututu xi'na ñu'un ñivi. Kuiya mil iin sientu uvi xiko uxi nnututu ñivi dañuu Nuyoo, Yukuiti jin Yosotato sáva ñani daja dañivi koso ichi núú de nnee siki nsa'a datutu ichi kua sa'á jin tutu jie'e nantu'un a nikan datenetiñu vetiñu ña'nu. Sivi niso a kua nsanuú ini yukuan vi. "NUU IYO TUTU Ñ ÷SATIÑU KAFE ÑUU NUYOO, YUKUITI JIN YOSOTATO" niso número 1905 "A". De dañivi niso tiñu va nkuvi: ña'nu ñoso nuu; Lusio Pérez Velasko, tee ntee tutu nkuvi ña'nu Karmen López Fería jee tee ntñi xu'un nkuvi ña'nu Donato García Laso.

Xi'na ñu'un ña'an ne'ia daja danun kene ka kafé nuu jika de ni'in daja vetiñu nani CEIMSA ña'a núú xu'un nuu dañivi dañuu ya'a de nke'en daja sientu uvi xiko kaa jiaxin jin na'a kafé, nee saá sa nkuvi ntava ñivi kafé kuijin.

Dañivi niso tiñu xinañu'un va niñi ne kuiya mil jin sientu uvi xiko uxi kumi (1954) de jie'e a ntukunuu nantu'un dañivi, chi jie'e a in ñivi siin nkivi Yukuiti nkajie'e nke'en kafé de nchunaa ya'vi-ji ka.

De kuiya mil jin sientu uvi xiko xa'un uvi (1957) va nakanini de nututu tuku ñivi, de saá va nkaku. "ÑIVISATIÑU NUKU'U IYO TUTU". De kuiya mil jin sientu uni xiko xa'un, (1975) nantu'un tuku nuni dañuu de ntuvi "UNI ÑUU" de nake'en ichi ñakin dañivi nkajie'e nee ichi chata, de suvi daja va ñasi nuu datee nke'en ka'nu kafé de nkunei daja ni'in núú daja xu'un kue'e sava ñankava. Vetiñu kafé ichi ñuu Yosotato, de dañivi niso tiñu nuu (UNI ÑUU) da a no'o vi'i ka, chi suvi daja va ñakin san kua koo vetiñu kaa ntañu'un a nuu jia'nu-on, de nikonuu daja tan ñuu tan ñuu sava, nsijinu daja ini ñivi a yiyá'vi vi'i a kava vetiñu kafé ichi nuu. De kuiya mil jin sientu uni xiko xa'un, (1975) nantu'un tuku nuni dañuu de ntuvi "UNI ÑUU" de nake'en ichi ñakin dañivi nkajie'e nee ichi chata, de suvi daja va ñasi nuu datee kuka nke'en ka'nu kafé de nkunei daja ni'in núú daja xu'un kue'e sava ñankava.

Vetiñu kafé íchi ñuu Yosotato, de dañivi niso tiñu nuu (UNI ÑUU) vi da a no'o vi'i ka, chi suvi daja va ñak'in san kua koo vetiñu kua ntañu'un a nuu jia'nu-on, de nikonuu daja tan ñuu tan ñuu sava, nsijinu daja ini ñivi a yiya'vi vi'i a kava vetiñu kafé ichi nuu nee-o, de saa ni ñasi daja nuu vetiñu INMECAFE jin tu'un u'vi ini kunta'an ka jin datekuka ke'en ka'nu kafé, saá dan nnumi daja de sava nkanta dakaa ne nuukáa-ja ntañu'un. Vitan kue'e ñivi va yit' nuu "UNI ÑUU nsuka mil kumi sientu ñivi vi-ji.

De nkivi uni ka ñuu nuu dañuu nkututu xinañu'un, a kuvi: Siniyuvi, Nopolera jin Yosotichi a yina'a Ñunkaa.

Iyo kue'e vetiñu ke'en kafé, kuvi dañuu Nuunko'yo de saá ni dañuu yata nute.

A xi'nañu'un de nkuya'vi unisientu oko iñu kusta kafé, a úvi de nkuya'vi uni sientu kumi xiko uxi uvi kusta de a uni ichi va nkene uni sientu uni xiko xa'un kusta, jee tan in-jin ñu'un uni xiko iin, vitan, de a nakajie'e xinañu'un nuu nee-o vitan de kéne kafé mava'a, dañivi taji kafé danuu nee-o ya'a de nkututu daja sava nama daja tata taji daja, de sava ki'inon ichi nuu ka, de kumi-on tiñu sa'a ntaka-o a kuvi nuu chitu kumi-on a sa'a ñivi u'vi, vitan de nee jika-o kune'ia-o ichi nuu a koo nuú ini núni dañuu.

Jie'e a kumi tiñu sa'a-o jin tu'un nuú ini kunijin sava nsukuita-o a jianini-on sa'a-o ka'an kakan tu'un de kuni-nu de suni skunkuvi o nee jika sa'a-nu, kuni a nuu nkututu de kuiñi jijin a kuvi "UNI ÑUU", a ñanini sa'a va'a sava ñivi.

Nnanuku tu'un: Pedro Constancio Ortiz López

Tu'un nakuetu jin datu'un jikanta'vi nuu dañu'un

Ma'ñu datu'un sa'a de jikanta'vi nuu dañu'un iyo nuu nijin, a ka'an de nakuetu ñivi, vi da iyo kua:

Kua san kanta ñi'í kuiya, de jianini ñivi a in núnú yukuan kuvi kivi ki'in de nakuanta'vi danuu kene nute, dásókó jin dáyuvj sava nnachi daja a xin nnichi dayute daviko níi.

Dañivi jiantiñu a xin ni'in danute yukuan de nee a kúni ké'in ka kivi de a sa'a tu'va daja, de teta'an daja xu'un sava chunaa daja nuu ñivi sa'a yaa, ke'en daja ití, a ka'ni, danixi, da a yaji jee jiani daja in kurusi nuu jia'an daja.

Sukuan kuvi a iyo jiñu'un ñivi de iyo mani-jin jín ntaka a iyo nuu ñu'un, de sava jia'nu ñunkuu jia'nu mani ñivi jin nuu teku-o.

San kuáq kivi níŋt̄ yoo úxi uvi de nututu ñivi jia'an naka a ni'in da a sa'a neyu, de suni ve'i ñivi yukuan vi nuu sa'a ñivi kue'e viko a xin nuu nututu de yukuan kene daja jia'an nuu nakuetu de nakuanta'vi daja, de kanta daja de naskutu daja kurusi jin tutu tekú a xin yuku kuíi jin tunkuka, de kajie'e sika'n̄i daja, de kajie'e nakuetu daja de jia'a daja a yaji ñu'un sovi a kuvi xita, neyu jin nute xeen, vi da a ña'nu ka a xin nixi kuijin, dé nkuvi sa kuxini kuaiyo ñivi so nee nkuvi yaji de ji'i ñu'un yuku, ñu'un savi kunta'an kuiji'in jin tu'un mani ini de iyo sī ini dayq̄. Sukuan de níko dañivi ve'i daja jin tu'un sī ini a nsikunkuvi daja a nee jika sa'a daja chi koo nute kuteku ntaka-o.

ˆNnakani: Martha Bautista Zamano.

Tee teku ñu'un

Tee satiñu ñu'un
koto na'yu-nu ka.
Na'yu-ni chi ntuvi ka,
de mati'in ñu'un-ni ka.

A jiñu'un-nu ñu'un-nu
ka'an de tuñu,
naa ni'in-nu a na'yu-nu,
kachi-nu a naa teso'o-no
so, koto na'yu t̄an-nú k̄a.

Ñani, ta'an,
a ñavi-ni a
ka'an de ka'an-ni
de kuachi ka'an ka'a-ni.

Naá jikan-nu sáa,
A koo nuú koo va'a,
Naá kuvi a kuni-nu sáa
ñU'UN, Kuni-ni.

Tee teku ñu'un
nkuna'yu-nu ka nute núy k̄á
t̄iñ tujíi jin yuchi,
de kua'an kanta'an.

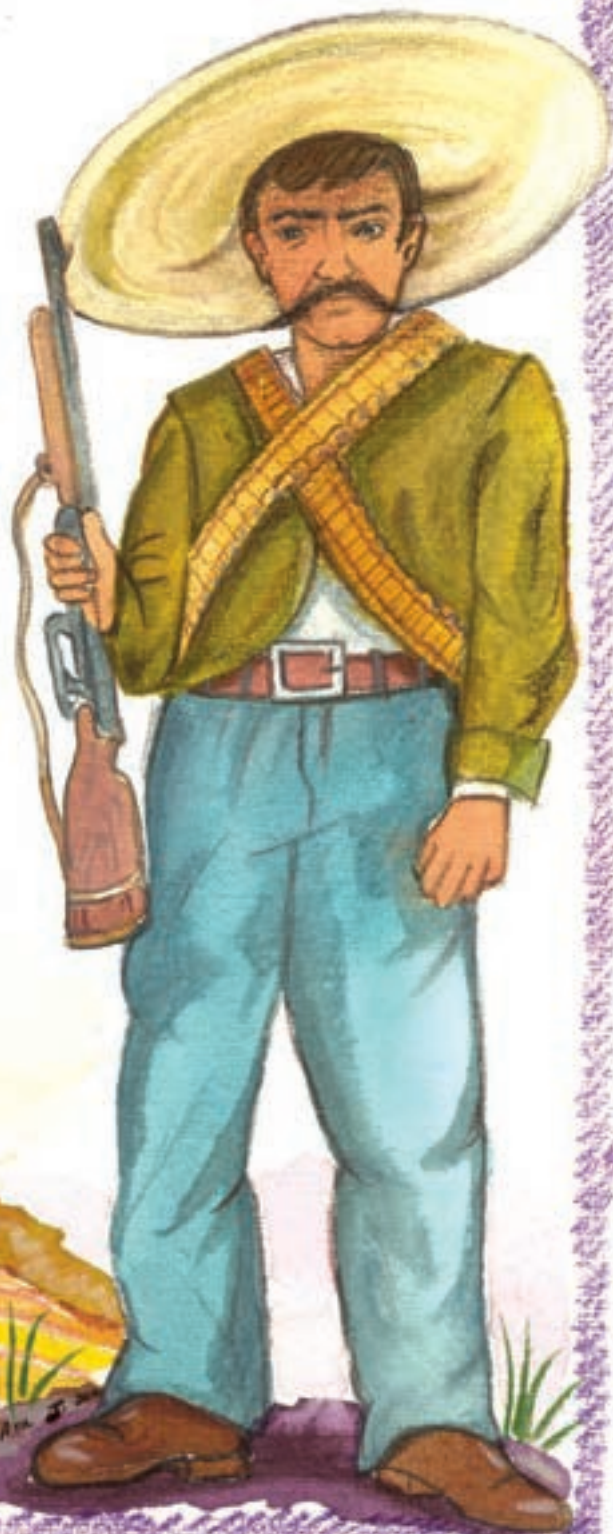
Tee nijja ini na'a
nkata kueba-nu ka;
nama maa-nu jin nantiñu-nu
so ni ka koyo xini-nu.

Koso kiti túún-nu
de chi'i tikatun yo'o
nkunita yuchi jika-nu
de kana NKUTEKU SAPATA.

Kana tu'un tixin,
xini'in dakuká kuña'nu;
ka'an noma jie'e ñu'un
de nxini'i-ó tekui'na.

TEE TEKU ÑU'UN
nku'va-nu ka'an xeen
de natava ntiñu daja-no.

Ntusi sivi

Nkanta daja

Nkanta dato'o,
nkiji daja yata nute
jin tu'un niva'a,
chi vaji xinaan daja.

Nkanta dato'o
kua yí! jjsoko,
nikin data a nanuku,
kua sa'a tina yuku.

Nkanta dato'o,
a iyo u'un sientu kuiya,
suvi daja, ñivi kuijin
nesaá nkajie'e tu'un u'vi 'ni.

Nkanta dato'o
nkaneē xeen daja ñu'un va'a-o
de ntanikin daja yoo yuku,
suvi daja, ñivi kuijin.

Nkanta dato'o,
nináa daja tu'un níchí
datata ña'nu-on,
de ñakin xeen daja tu'un tatuni.

Nkanta dato'o,
nsama daja tu'un ka'an
jin dasa'ma-on,
suvi daja, ñivi kuijin.

Nkajie'e tu'un xino'o xina'vi
nee san ñañi daja
nuñu'un jia'nu-on ya'a
ñuu teyu-o Amérika.

A yoso-o yu'u tujíí,
nuu níni tixin nkuvi-ó,
San nkunei tixin nkusíñ
saá ni tixin Nsáma.

Ñuu jiáá ya'a ntúnuú ini-on
jin ñivi kuijin, jin ñivi stila,
kunei-o stúvi-o tenetiñu xeen
so ñakuiñi inka maa kini ka.

Kúvi xíná'ví ḡ ní'i vi'í ñívi,
jin viko u'un sientu kuiya,
tu'un nnakenta'an uvi ñívi
tu'un yukuán tee a nsaniva'a daja.

Nini nkuvi iyo tiñu sa'a-o,
kua danuku'u van ni danuu
kuvi nantiñu, nuu i'ni, yuku jin yuu kaa.

Ntuya'vi taan tatu-o,
yí'í ya'vi nuu a kuka,
ke'i-o isa de jika te'ne-o,
satiñu-on nuku'u jee jisoko-o,
jí'e soko chu'un to'o-yo sa'ma kuíí
sava jia'ni ta'an-on.

Ní'í daya'a no'o-ó.
Nee san nkanta dato'o,
uxi uvi yoo uxi 1492,
va nkanta, dakí'í kuijin.

So ni iin, ni náa
kunei xináa dayoo,
nívi nxinoo tachi vijin vi-o
nkuteku, nkuteku, dayo'o.

Claudio López López.

Ñoo tixaa

Ñoo Tixaa inte ichi kuan ñunteya,
mani ñuu yuku kuu, inte kava ka'nu,
ñuu tixaa kina-i Nuu yuya, Tikuaa, ñunteya,
sa'ua jin y Layuvaa.

Ñuu ñon intake-de kuu kachi tutu yana'an,
vaninte-de intaka-de, suni inte-de nu nani kitii,
ki'yo, nusaa, yukuyatu, nukosanama, sikikunu,
isomañuñ, Tikinuu, xinninteu, yuskoo.

Intakede kaa yuma-de, tee chininu-de sunu
ña'a yavi, ñaa ninuña sa'ma maño'o, kakava-de,
tatuka-de nuu tee yanuu ñoo.

Nnakani: Marcelo Bautista Vázquez.

Datee nusu

Nakani datee saju a nastutu ta'an daja, de ña'an nusu daja, íchí ka ntee daja kua'an ichi kava ita chi yukuan vi nuu jini de ni'in daja datii nani isu, ma'an yiyi, kini yúkú, chilú yúkú, kuvi daja xinaa daja. Ti yukuan chi xinaa-ti tata, de kua'an daja jin tují jin in tina nusu dema a jini daja kua sá'á dakiti yukuan, de stasava daja maa daja, de tee naka tina nusu kínoo nétu ne ichi kúun dakiti yukuan de inka davan kua'an, de ichi ka san nkajie'e jiña tina, de a netu daja nee ichi kene kití yúkú, nékoo de naq tina jiña de tun niniti dakiti yúkú, de tun nini datee yukuan na tii va nita tina, nduchi ni ni'ña si tina yukuan chi ichíni in kava yí'i-ti, jade nsuvi dakiti yuku nini-ti, chi sa maa-ti ñanku'u yávi, san nkanta ni' datee nusu van jade nini daja a nsu kití yúkú viji, naku'un ini daja a yukuan vi ve' savi jade saa ni yukuan nee tachi kuká de yukuan de ntava daja tina de ntuvi xini-ti, de vitan de nakasi daja dayavi kava yukuan, sava ntuvi kuvi ka sukuan, sukuan nnakani date Nu've tun iñu. Teo, Zenu, Simio, ñeli, nabori jin Kariu.

Nnakani: Bernardina Feria Pérez.

Viko niyi

Yatin ntaka ñivi niñi nuu iyo ñivi ya'á va sa'a viko niyi, kua dañuu Ñuuko'yo de kuaiyó-o va sá'a maajan, dañuu ñuu savi va kachi a sava nuvi, maa kaa uxi uvi kivi oko uxi in yoo úxi, nanta daniyi kuachi de sika'ni ñivi, sikaxin daja koa de saa ni sa'a daja yaa, a dachiji ñuu, yukuan de nee ne'en a nasikutu daja nuu ito, saá ni a iyo tu'va a kaji kusama dayikin van, suni a kachi tu'ún ñivi ña'nu nuu dakuachi a nkuvi ka'an kini daja, inka a kachi ñivi ña'nu vi a nkuvi ka kuchi-o ora yukuan chi sa'a te'en-on nute. Kivi oko uxi in jin sava nuvi in yoo úxi in va nkuvi kaji-o kuñu chi kivi ji vi'í vi dayukuan.

Da a jiantiñu ñivi de nasikutu nuuito vi itakuagan, yukutunkuká, yuku niñu'ún jin yotuni daita ka. A nachísó ñivi nuu dáánima kuachi vi tikueé, a vixin, nika, noo, nichí, tiaká, tikanute, mi'ne jin kue'e ka nuu. Dañiyi ña'nu va nanta maa ka uxi uvi kivi xi'nañu'un de nakuichi daja uvi yoo van maa sava nuvi, de nuu da niyi ña'nu va nakoso ngani nuu a yáji. Nachísó niñi iti ñuma jin sujia kutu nuuifo yoso dáyya íi kayu niñiñu kuvi de uni kumi kivi. De tun kanta ñivi in ve'i de jía'a daja ta'vi ánima nuu-jun. Iyo sava ñuu, de kivi uni yoo úxi in, kene dañivi nakuetu jin datee tiví yaa nake'en daja ta'vi.

Pedro Constancio Ortíz López

Ñuu savi

Ñuu savi, ñu'un nkani,
kua jia'nu jin a nakani.

Dañuu kuvi no'o
sa'a viko-nu niñ nkani.

Ñuu savi, no'o vi a kúteyñ
dayoo a iyo nuñu'un ya'a.

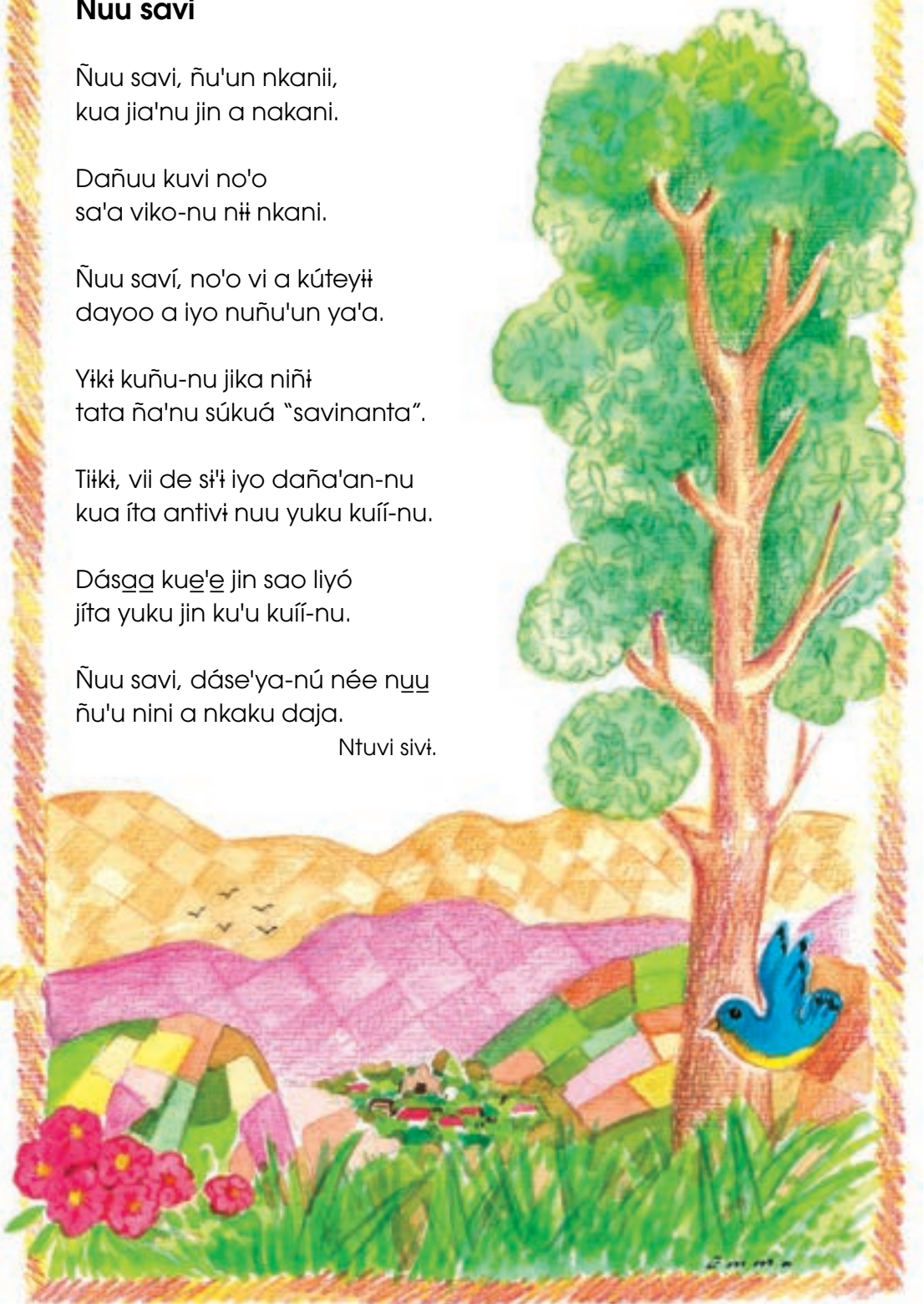
Yiki kuñu-nu jika niñi
tata ña'nu súkuá "savinanta".

Tiiki, vii de si'i iyo dañ'a'an-nu
kua íta antiví nuu yuku kuí-nu.

Dásqa kue'e jin sao liyó
jíta yuku jin ku'u kuí-nu.

Ñuu savi, dáse'ya-nú née nu
ñu'u nini a nkaku daja.

Ntuvi sivi.

Yaa ita tikuva

Naa ita naa ita ti'vi-ti vi,
san nakenta'an-ti jin ta'an-ti vi,
a asin su'va oo-ti vi
jee vitan ita tikuva ti'vi-ti vi.

Asin a vatu oo-ti vi
san iñt-ti nuu nijin,
asin san su'va oo-ti vi,
jee vitan ve'i kag káá-ti vi.

Nnakani: Pablo López López.

Teluli t̄in mpuu

Ya'á kúvi tu'un in teelúlí nkumí lelu, nnikónúu nuu ite jie'e. Yukukuiti Yukuiti, nnani Lítu, de kúú nika-ja jin in tia'a ñu'un nute ni'i-ji, de nika-ja dan jin in kotó yá'á nñu'un sukun-jun, saá ni in kapisayu nnijin-jin nuu savi, ñi'í jie'eje nijian ñin xiniki, niso-jo ñunu too ñu'un xitaja, jee ñu'un xini-jin xiní lé'lu yuku ñuu.

Sán ság sava nuví jee kivi-ji nuu katí jin datikachi-ji, de jiankoso-jo dana'a yutun, de ne'ia yu'u-ju a vii vii kuun mpuu nuku-ti a yaji-ti, yukuan de nnení-jin-ti jin ñunu yúú, de sán kúun-jun yuu de ni in-ti ntuni'in-jin, yukuan de ñanini-jin inka ichi sa'a-ja.

Nkajje'e ka'an maá ka'an ñin-jin nee-je, jee nkuvi de nsa'á li'i-ji xita jee nite-je ini ichi, de nini-jin a vii ka kúun dámpuu van yaji xita; saá de ñanini-jin a va'a ka sa'ája siki nuni, de nsa'a nijia-ja de ni'ni-jin van nuu in nuyu ññani-jin nuu íte, jee nini-jin a vitan vitan kúun-ti yaji-ti dasiki nuni, ne'yaja a nijin jianku'un nuni sukun dámpuu, jee sií vi'i kuni Litu vane jíáku maá-jan na'á yutun, chi sukuán jee ní'in-jin-ti de chu'un-jun ini ñunu, ñama kuití ñanini-jin, de sukuan nsa'a nijia-ja. De nee nchu'un chitú-ju mpuu ini ñunu too nkuyá'á-ja nó'on jínjin ve'i-ji, de sií tuni kuvi ini dañanu-jun, chi sá'á nana-jan neyu u'va máa nú'u yajisini-jin, jee tuku ni jia'an-jan jin tikachí nuu ku'u, de sukuan ni nkuvi-ji nikivi, de nkuvi de nnág nní'in tan ka Litu chi nkuvi iyo dámpuu.

Nnanaku: Pedro C. Ortíz López

Tnu'un ketna'an

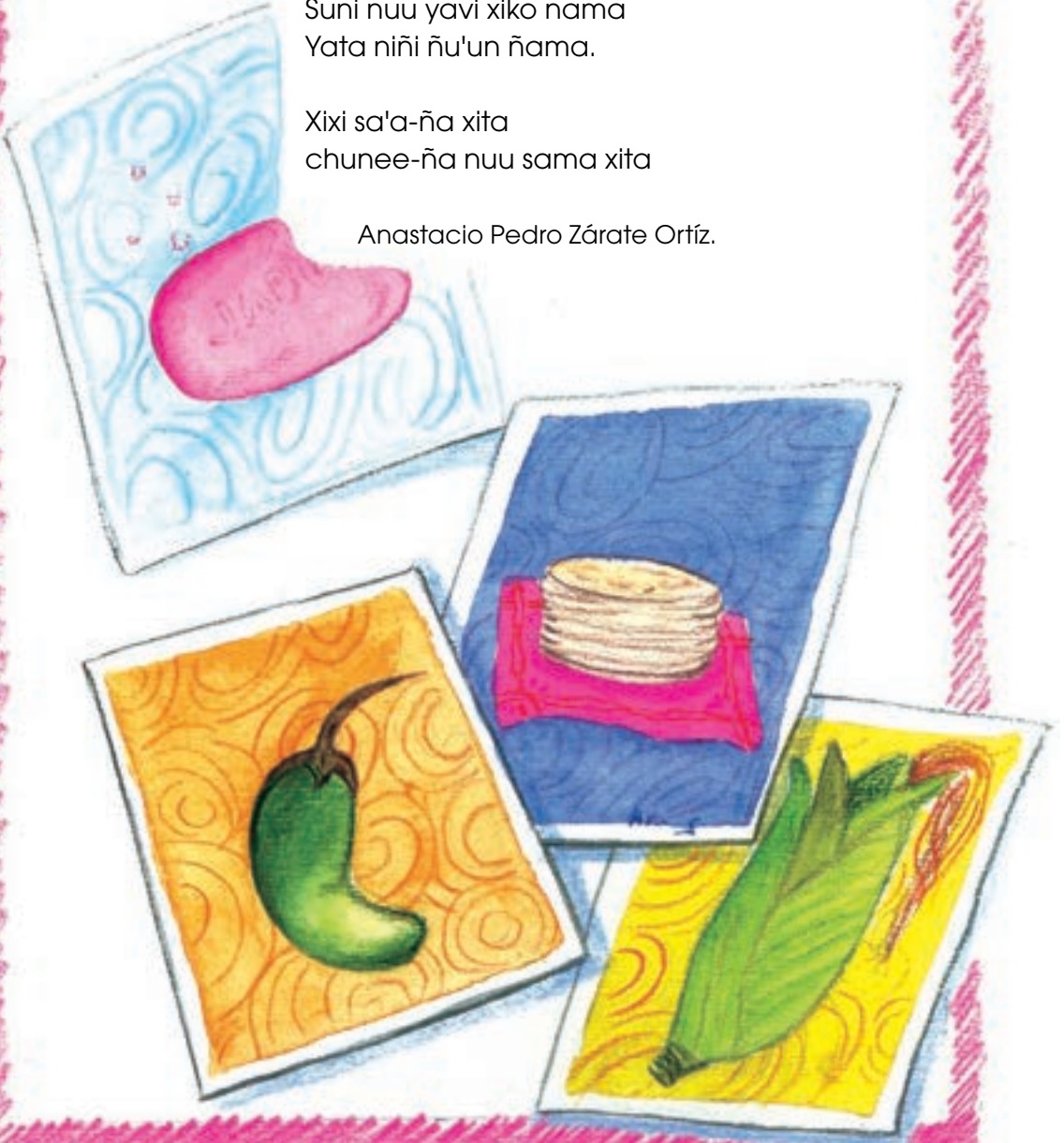
Ñuu ka'nu iyo viko
Ñuu koa vii viko.

Nuu ya'vi xiko-san ya'a
Nuu nu'un kua'an yaa.

Suni nuu yavi xiko nama
Yata niñi ñu'un ñama.

Xixi sa'a-ña xita
chunee-ña nuu sama xita

Anastacio Pedro Zárate Orfíz.

Tu'un chi'in jin mpa-a-ti ntika'a

Ti chi'in ni ntukuti in mpa va'a-ti jaa kuu ntika'a, tee ni ja'a in kivu jaa ni skuantucha-ti se'e-ti, tee ni kukanuu-ti nuu-ti jaa natuu jaa kai mpa-ti chii mani kuñu yai-de, iA! tee ni ntatu'un-ti jiiin ñasi'ti-ti, ná kintukuri kuñu stiki kai mpa-yo chii mani yuan kuu jata'an ini-de kai-de, achi-ti tee ni kee-ti kua'an iin nuu io stiki ni kachi'ini-ti iin chii chi'in, ni jakukoto ni chi'in xini ntiki stiki-un, tee ni jaa mpa-ti ntika'a niikatu'un-ti kualia-ti chi'i si'i, ni kachi-ti na tuu mpani kanchaa, ija! ija! ija! nau ntuku mpana kua'an-de, tee na suu nuu ki'in-de kuu, na-ki'i-na kinantuku-na-de tee chaa-na, ni kachi ntika'a, nikee-ti kua'an ni jaa-ti nuu io stiki konte jika ni nakuni-timpatí chi'in, jaku xaande kaste-de xini ntiki stiki, tee ni kachi mpa-de ntika'a, ma kuaku xaan-ni mpa, kuantee ini-ni tee naja-na, nijaa nitaka'a, yi'i aki yu'u mpade kaste xini ntiki stiki, ni najikokava ntika'a ninakua'a-titu'un nuu kualia-ti, iAchi-ti! ma ntuu kuia ini-ni chii ni naa mpana xini ntiki stiki, na tuu ni kuu tiun sa'ade.

Ntakani: Juan de Dios Ortíz Cruz.

Yaa nta'u ñuu-na

Naa kaje'e-na katejé'e-na
in yaa nta'u ñuu-na vi,
naa kaje'e-na kataje'e-na
in yaa nta'u ñuu-na vi.

Sukuan jee kuni-na,
sukuan kuu vi,
sukuan jee kuni-na
sukuan kuu vi.

Sukuan nikajita jé'é tata je'nu-na
jee kuiya jena'an ñuu-na vi,
sukuan nikajita jé'é tata je'nu-na,
jee kuiya jena'an ñuu-na vi.

Sukuan kuu vi,
sukuan kuu vi,
sukuan kuu vi,
sukuan kuu vi.

Sa'ma ña'an ñuu-na kuu vi
maa ixi lanchi kuu vi,
sa'ma ña'an ñuu-no kuu vi,
maa ixi lanchi kuu vi.

Kuu tikachi kuu sanchii,
kuu tikachi kuu sanchii.

Na ita ni kuu-ro ni,
ita nuu yuku kuu-ri nu,
nte'e nte'e-ri nuu-ro vi,
te tuni kuni-ro ka'an-ro vi.

Ntakani:
Zenón Velazco Avendaño
Bonifacio Hernández Alavez.

Tachi nuvi

In a ne'en vii nkuun yúyú, nkene in te satiñu nuu kú'ú kua'an kutu-ju itu de maa saá ni jia'an ñasi't-ji jín a kusámá-jan, so kivi yukuan chi ne'en vi'i nkanta-ña nsuvi dakivi ka, de ñankuiñi tee yukuan jin yujíin-jin sava ki'in kusamajan de sán ñankunee-je de nini-jin a ñasi't-ji van de ntuvi nata'nu xini iti sán jiankunee van, yukuan jee nkuvi nasi ini-jin, so nsa'a-ja a ntuvi nnini-jin jee nkachi-ji a sikasun-ña ya'a ichi kaji-ji, de a yatu jia'an ñu'mg a nkayu ya'a je nka'a van de nninu-jun de nnuvi-ji in kití néi de nkaku-ju kua'an yuku, de ñu'vi vi'i tee van de vitan vitan nnake'en-jen danantiñu sá'á tíñú-jun jee de nniko-jo ve'i-ji de sán nanta-ja jee yukuan iyo tu ñasi't-ji skuatan sa'a sámá de vane ni'in yu'ví-ji nnakani-jin nuu ñasi't-ji a nno'o-jo. Nee saá de ichi nuu ka de xi'na ne'yá tee yukuan dé nata'nu xini iti ñasi't-ji sava ntuvi xíná'vi ka tachi núvi majan.

Tu'un ñivi ñuu.

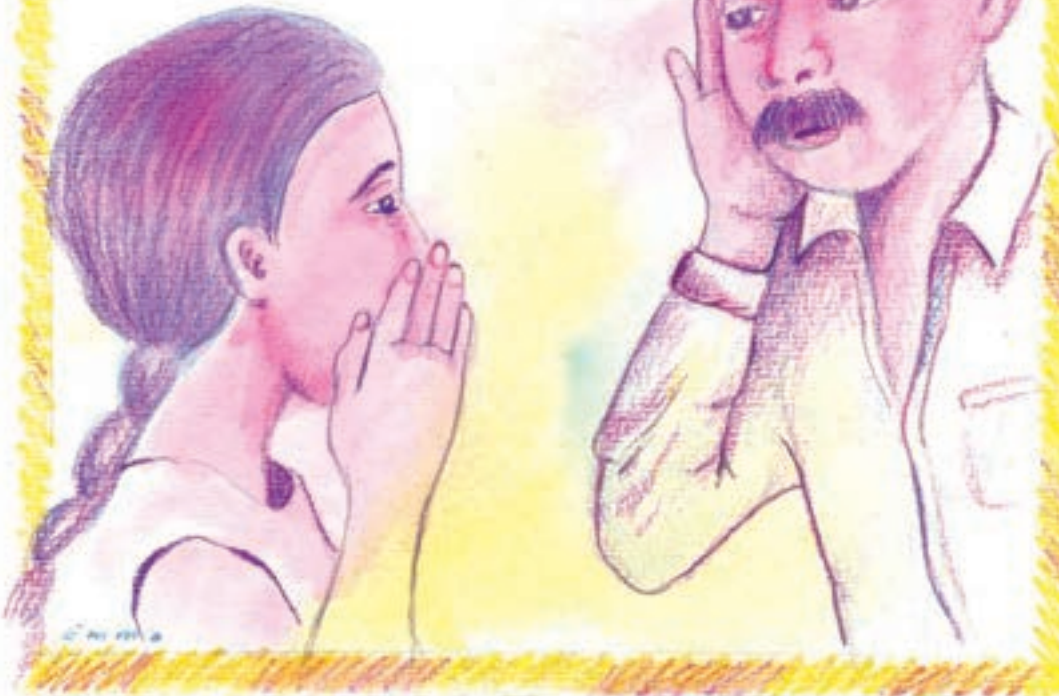
Yukun tu'un siñ

San nkivi-ni in yuvi
jee ña'a jie'e-ni nuu yúu,
saá no'o tejíka tiñu lá'ví
nkachi tan in suchí nita nu'u.

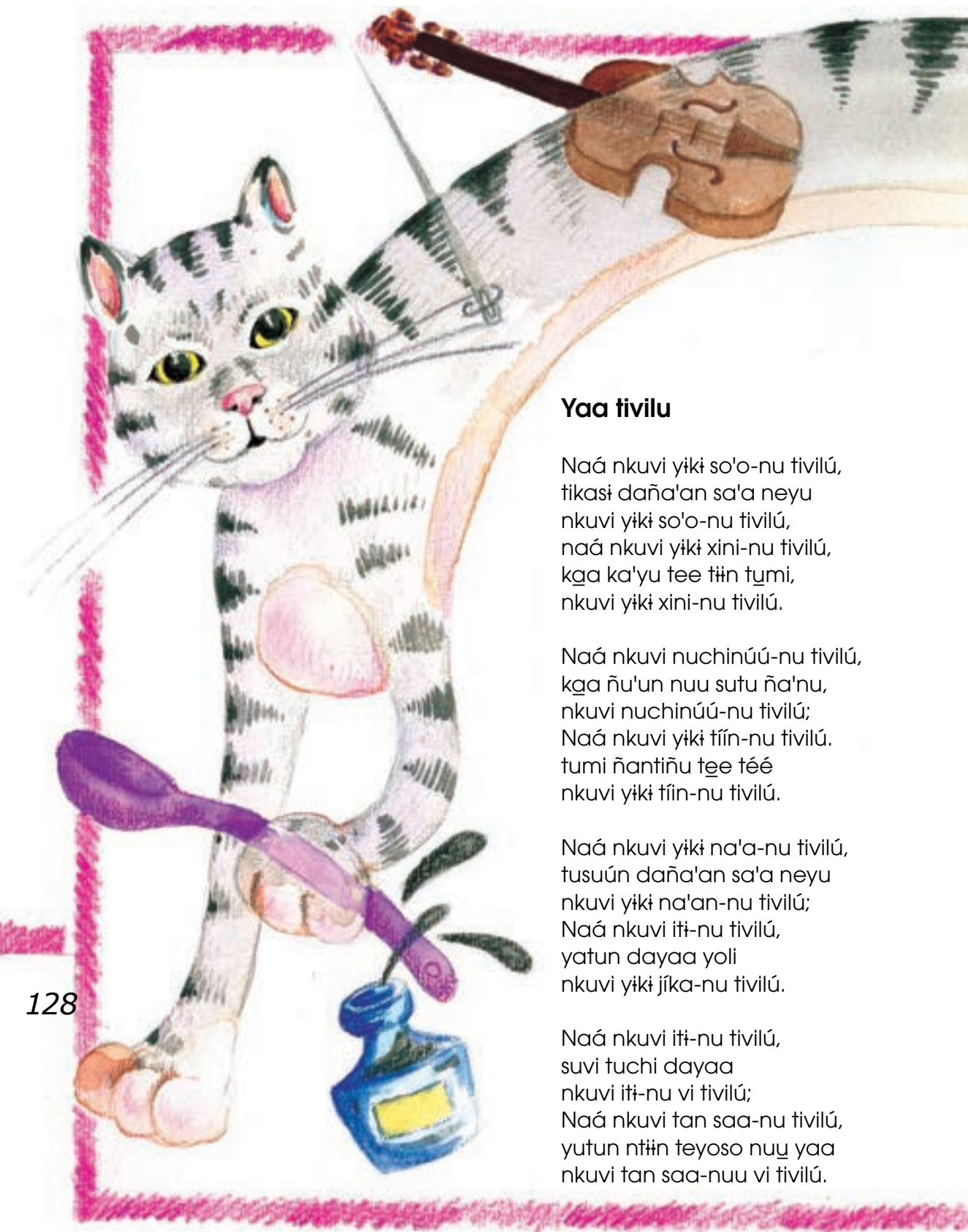
Nuu nijin xini vɛ'í
ntaji-ni in xitin ña'mi,
nka'an tan-ni jin texinavi
jika netu nu'u ini ichi.

Súkún nkoyo in tiuun
íyó máá kua iyo anima,
nini-ni a no'o vi ñatu'un,
chi nnetu, ka'á-ni jika nama.

In a nijin ini maa va'a
ví a níkan tu'ún nu'u
kono'o chi iña va sukua'a
sukuan no'o-ni tuntu'un-nu.

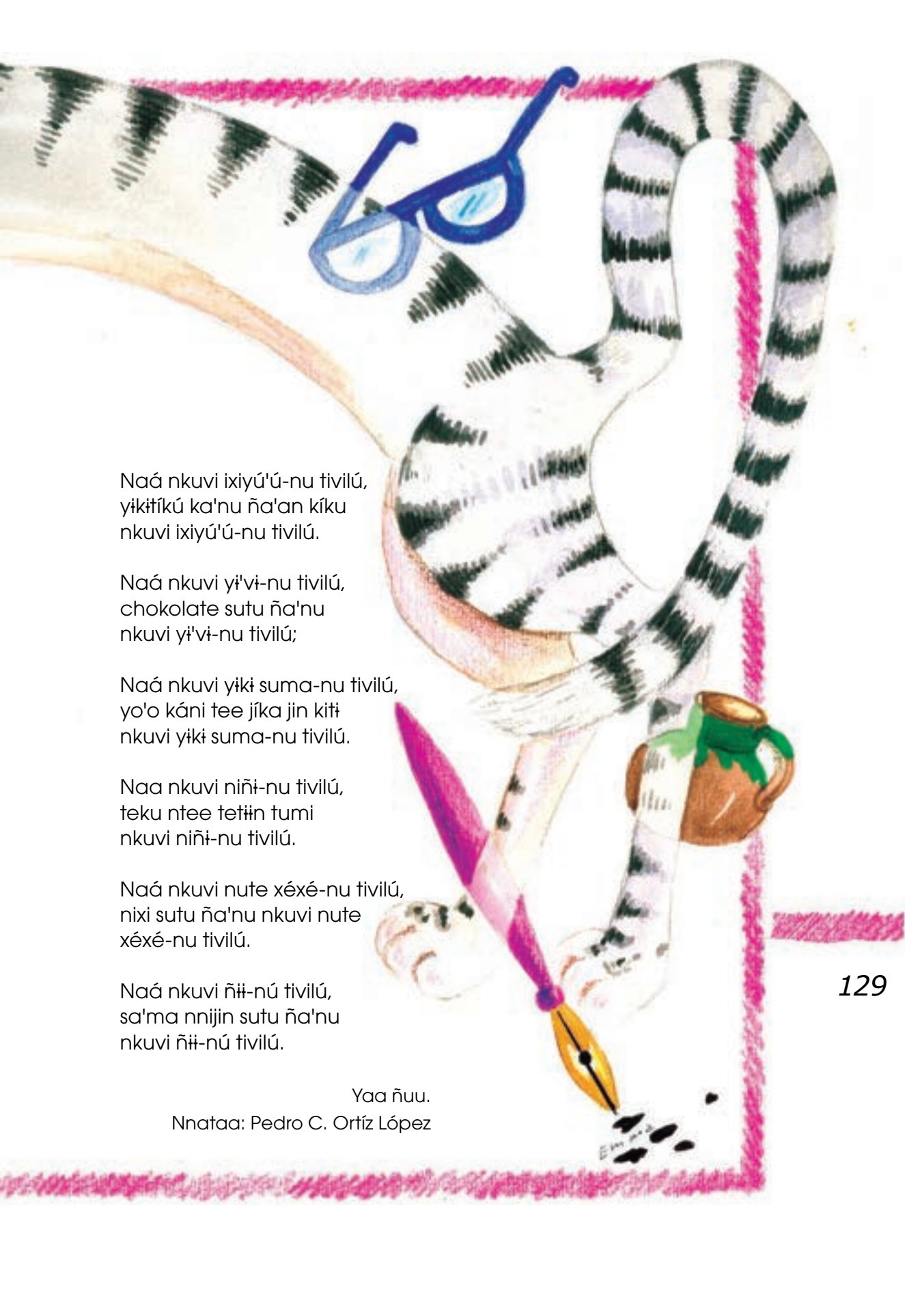
Yaa tivilú

Naá nkuví yíkí so'o-nu tivilú,
tikasí daña'an sa'a neyu
nkuví yíkí so'o-nu tivilú,
naá nkuví yíkí xini-nu tivilú,
kga ka'yu tee t̃in t̃umi,
nkuví yíkí xini-nu tivilú.

Naá nkuví nuchinúú-nu tivilú,
kga ñ'un nuu sutu ñ'anu,
nkuví nuchinúú-nu tivilú;
Naá nkuví yíkí t̃in-nu tivilú.
tumi ñantiñu t̃ee t̃éé
nkuví yíkí t̃in-nu tivilú.

Naá nkuví yíkí na'a-nu tivilú,
tusuún daña'an sa'a neyu
nkuví yíkí na'an-nu tivilú;
Naá nkuví it̃i-nu tivilú,
yatun dayaa yoli
nkuví yíkí j̃ika-nu tivilú.

Naá nkuví it̃i-nu tivilú,
suvi tuchi dayaa
nkuví it̃i-nu vi tivilú;
Naá nkuví tan saa-nu tivilú,
yutun nt̃in teyoso nuu yaa
nkuví tan saa-nuu vi tivilú.

Naá nkuvi ixiyú'ú-nu tivilú,
yíkítíkú ka'nu ña'an kíku
nkuvi ixiyú'ú-nu tivilú.

Naá nkuvi yí'vi-nu tivilú,
chocolate sutu ña'nu
nkuvi yí'vi-nu tivilú;

Naá nkuvi yíkí suma-nu tivilú,
yo'o káni tee jíka jin kíti
nkuvi yíkí suma-nu tivilú.

Naá nkuvi niñi-nu tivilú,
teku ntee tetiin tumi
nkuvi niñi-nu tivilú.

Naá nkuvi nute xéxé-nu tivilú,
nixi sutu ña'nu nkuvi nute
xéxé-nu tivilú.

Naá nkuvi ñi-nú tivilú,
sa'ma nnijin sutu ña'nu
nkuvi ñi-nú tivilú.

Yaa ñuu.

Nnataa: Pedro C. Ortíz López

Tu'un kaki'i

YA'A

Yá'á nchaji in ya'a
ya'a nchaji in yá'á,
ya'a nchaji in chuún yá'á,
chuun ya'a nchaji yá'á.

In yá'á nchaji ya'a,
ya'a nchaji in yá'á,
yá'á nchaji in chuun yá'á,
chuun yá'á nchaji yá'yá.

YUU

Yúu yoso nuu yu,
yu yoso nuu yúu,
Yúu jin yuu kaa ini yuu,
ini yuu kaa yu jin yúu.

Nakani. Luisa Silva Avendaño.

Yaa lejo su'ma ku'lu

Kua'an naa, ku'an nuu lejo su'ma ku'lu,
kua'an naa, kua'an nuu lejo su'ma ku'lu,
iin iin nava, iin iin nava, iin nava,
ntuchi nava, nava nee nuu itu kua'an víi.

Jie'ne yuvekuchí, yaji nichingma,
jie'ne yuvekuchi, yaji nichingma,
yaji, yaji itu va'a kua'an víi,
yaji, yaji ite va'a kua'an víi.

Noko, noko xitin, noko, noko xitin,
yaji, yaji ite, yaji, yaji ite,
yaji, yaji ite va'a kua'an víi,
yaji, yaji ite va'a kua'an víi.

Jie'ne nichilava, jie'ne nichivitá,
jie'ne nichilava, jie'ne nichivitá,
nava, nava nee yu'ú ku'u nívi víi,
nava, nava nee yu'ú ku'u nívi víi.

Arnulfo Juan López López

Tu'un nuu jia'nu-on

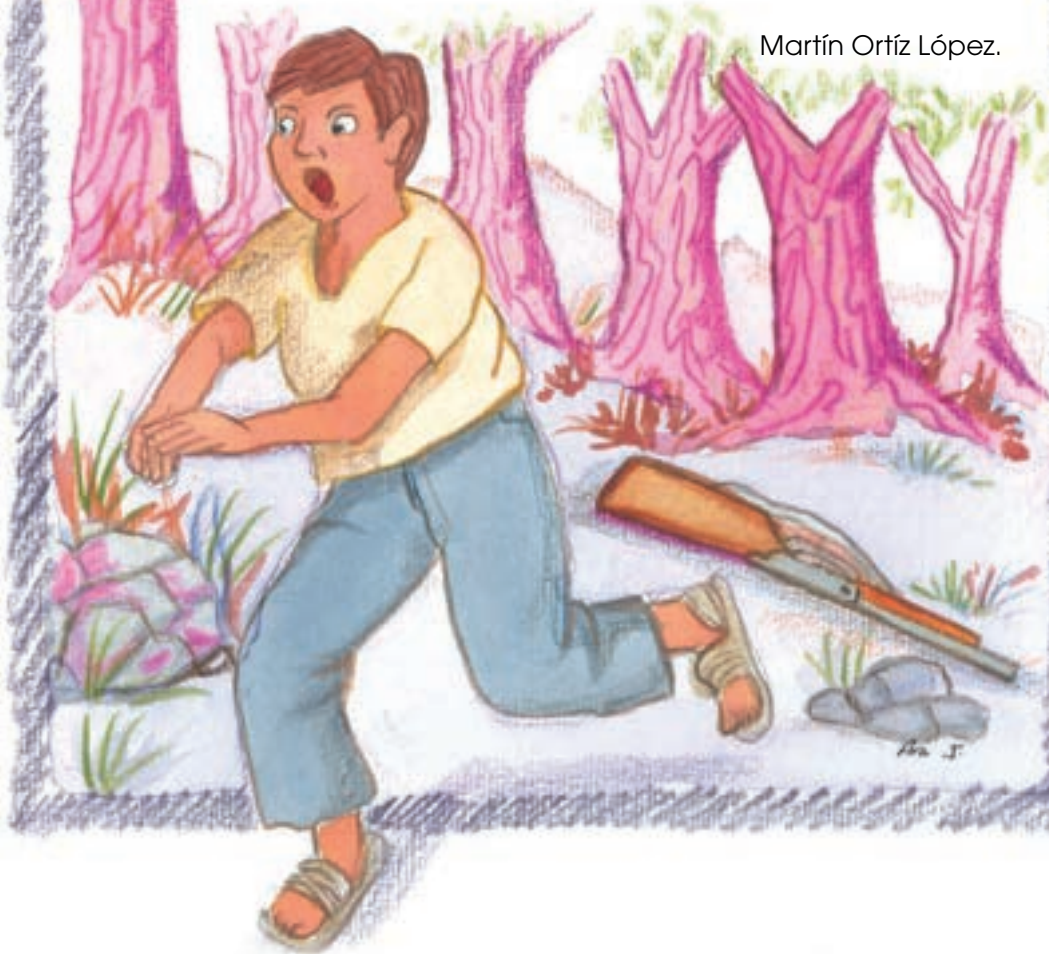
Nka'ni niva'a-o dakiti yuku chi sunía iyo ito'o-jo,
de kuvi-ni xituji-ji-yo chi ntaka a iyo nuu ñuu teyu-o de
koto-o maa-jan, chi a iyo ñuunkuún-jun de a sa'a niva'a
vi dayoo nivi. Koo va'a koo mani ini-on, koto-o nuu jia'nu-on,
to kono'o-o kua nno'o tee nusu iyo ya'á.

Tee ñanini kuvi tenusu

Niyo in teñusavi ña'nu nuu i'ni, de kuu nsu tee kene nuu ku'u nkuvi-ji, chi xaa a tee iyo vi'í koo nkuvi-ji jie'e a nxina'vi datee nnika nusu maa-jan sán lulí-ji.

So nee ña'a kue'e kuiya de sáa nnáa tan ini-jin a nxina'vi daja maa-jan, de niyo in kivi de nkachi tan-jan, náa kuvi de suni tenu-su kuvi tan-ni chi tee vi-ni, nkachi-ji jee nke'enjen tují-ji jee nkene-jen kua'an ku'u jin tina nusu so'o le've-je, de san yí't-ji yuku de tii núkú-ju kachi tan-jan, so kuachi jie'e-je va kumi-jin ka; de ni ntunane'en nuu-jun de ni ntune'ya tan-jan cha'a chukuan de a kití yúkú kua'an nukú-ju chi vane nnag ini-jin tiñu kua'an-jan, de nee je jika ma'na-jan kua'an, ni kuvi nag kuvi su'va-ja ni jee nkoyo in tichi yí't kokun nkuachi in yíyí yí't xini tuntíchi máá súté-je, jee nee nnavá sukun-jun vane kua sá'á in tee nnoto sana nsa'a-ja a ñu'vi tuni-jin, nee saá jee kúú nkuví iyo ní't-ji jee ni in íchi ntuka'an-jan ka a tee nusu kuvi-ji, de san kuvi-ji kajiji kuñu dakití yúkú de jí'ene ini-jin ke'en-jen van, jie'ne ini-jin so ka'an xeen ñívi máá-jan.

Martín Ortíz López.

Yaa likuañi

Nuu kava, nuu toto,
nava likuañi,
dé isa dé yoko
kuachi likuañi.

Nuu yúyu nuu yuku,
jika likuañi,
de yoko de tiete
jie'ne likuañi.

Nuu yutun nuu yuku,
kua'an likuañi,
de tika'ya de nixi,
yají likuañi.

Nuu yuu nuu kuayo,
siki likuañi,
de noo de nayó'o,
jichi likuañi.

Va'a ni yavi, va'a ni xini
yutun kaku likuañi,
de kúku de chi'lu
yají likuañi.

Yaa ñuu.

Dañuu ñuu savi

Ne noo káni Ñuva ñuu Nuva,
nanute anutni ñivi ñuu savi;
na'nu de noko ita tunkuva,
naka vij iyo dajika yuku kuii
kui kua in kiin na'á savi.

Ma'ñu kava jíaa ita de nava saq
kúa nute a jika jinu dayuvi,
nátúun dátiyún de katie'e ñivi
de ne tika nava a kusñ ini-ti,
a tuvi nuva nkanii inka kivi.

Ñuu ko'yo, tonágn ini-nu yo'o-nu,
Nijnuu, káa ma'ñu ita jín tunyujá,
kua káa íyó Yukuiti vii-ni du,
a nijn ita kafé jin yuyu,
xtekutu'un-nu ñivi ñuu savi ya'a.

Ruperto B. García López.

Ñuu yuku tuun

Yuku túún vi tu'un nakani antiví,
ñuu yana'an nuu nkakuni,
só jika iyo-ni, so maa náǵ
a ni íchí, nnáǵ ini-ni no'o.

Kua jia'nu jin kua nákaní ñuu Nuva,
tata ñuu sávi yukuan ntuvi daja,
ya'a va xtuun xi'nañú'ún yukuan,
ka'an-jan-no ñuu ntuun nuva.

Daichi-nu kúá'an ve'i ñu'un yute ya'a,
naa-ó xini yuku de tuvi Yuku To'o ñaña,
tikatun yuku Nuu Savi jin nuu náa,
saa ni yuku yu'va jin yuku ñuu Kachi.

Ve'i ñu'un-nu káá ma'ñu yuku,
ǵ yíya'vi tuni nuu kua iyo ñuu Ko'yo,
nuu ntatuni tata ña'nu Okoñaña,
a yíya'vi kua ñuu Niyí jin ñuu antiví.

Yuku Túún vi ñuu tú'ú nééyǵǵ,
nuu ñakín va'a-nu xu'un tú'ú iku,
teku-nu nuu tu'un nakani a yíya'vi
jiso tu'un va'a jin yuku tika'a xanu.

Kua jia'nu jin kua nakani Ñuunuva,
tata ñuu savi yukuan ntuvi daja,
yo'a va nxtúyn xi'nañú'ún yukuan,
jee ka'an-jan-no ñuu ntúyn nuva.

Ntutuvi sivi ñivi ntee.

Nhataa: Pedro C. Ortíz López

A kachi tu'un kiti nei

ƚn yajini yoo mayu kua ƚn mil ƚn sientu kuun xiko uxi uu, ni jito-ri a jino kiti kiti tee nani Finu, jino-ti nuu ndee ve'e xito'o-ti te nee nuu ndee ƚn kiti yoso. Xokava xokava-ti ƚn ndakaa-ti jino tuku-ti, saa nkada nuu xito'o-ti a su xonkava xini-ti a tũu xin a kuun savi knee, yukuan a sa'a-ti xokua, ƚn ka kivi kuun savi xeen.

Nuu ndee ya'vi sa'a-de ƚn yavi ka'nu, nani itun. De suni sukuan sa'a kiti so'o kani a xin kiti de tun vaji kuyatin kuun savi de kene kunu-ti de na'yu-ti, de nsuu kivi ke'ƚn a xin maa kivi yukuan kuun savi xeen.

Marciana López López.

Kachi naa kuvi

Saá íyó ni'í-ni,
saá ntuvi íyó ni'í-ni,
kíxin-ni nuví,
de yakúáḡ nito-ni.

(NŊŊŊ)

A jíni ntaka nuu, ka'an
danu nu'u, chi ñu'un-ni
nuu ntaka neyu, de
ntuvi kumani-ni,
ve'i kayu ñu'un.

(††)

Tata kuíjín kuvi-ni,
saá kuíjín nkaku-ni,
kuneí-ni xína'yu-ni
daña'an sa'a neyu.

(TKUM)

Nu'u sa'a tixin nuu iyo,
chi sika'ntí vi'i-ni san
sikasun-nu nu'u
kaji-nu.

(N†††)

Nnanaku: Pedro C. Ortíz López

Tu'un nakani je'e yaa sii ini jin yaa viko se'e

Kunee ka'nu ini ndani tee kuña'nu ja ka'yu ndani nuu kateje'e ndasan jin nuu kata ndasan. Vaji ndasan ve'i skua'a nani Nifu Juare, ñuu Yutesuji, nuu iyo ve'e kuña'nu nuu ndatee ste'en, in sientu kumi xiko uni. Saá ni vaji naxtúu ndasan yaa ja jitajé'é ndanchivi ja na'an ja iyo ñuu ndasan ja nani VIKO SE'E JÍN YAA KUSII INI. Yaa ya'á tee uu tee ñuu ndasan ja jini nasa kua'an YAA VIKO SE'E ndayaa tee ndade kuu yaa ntukunu ñaxin ja ndee tuchi nuu, Yaa viko se'e de yaa sii ini kuu. Ndanchivi ja iyo viko ya'a kuu nana jin tata ñee, tee kuña'nu, jin ndanchivi ja chínteé ta'an. Kenta nantute jin tantute, tee kuña'nu, jin ndata'an ndade, ndanchivi ja kivi jitaje'e kuu tantute jin ña'an anxin chiji nana ñee, de tun nkuu de jitaje'e nduu nchivi ñukuan de saa de kivi tantute jin nana ñee, tata ñee jin nantute, nduu tee ña'nu, sava ka nchivi ja nikin suni kivi ndaa jitaje'e ndaa.

Viko ya'a kuu viko sii ini; ndańa'an ñu'un sa'ma ixi, si'i na'an ndańa, de maa ndańa sa'a sa'ma náma ndańa kuu xinkin jin xoo, pańu ixi, nte'e tani jin vatu, sava ndasa'ma ya'a chi'i ndaa yu'va vii, ñu'un ndaa siki xińu, ja kua'a, ja ndee, ja kúíí, nasa ni ta'an ini ndańa, sun yi'i ndańa kayiso'o, jiso ndańa nto'o ñu'un saintin ja chusukun ndańa staa, suni jiso ndańa ñajin yiki nuu chu'un ndańa ntute ji'i ndańa.

Ndasama savi ya'a neva'a ji ndanchivi, chi nani viko de su ñu'un ndańa. Mitan de kachi-san nasa kaa ndasama ñu'un ndatee:

Ñu'un ndade jatu, yi'i ndade sachinjin ixi, yoso sukun ndade soo ixi, ñu'un nda de xini ñuu.

Suni ka'an san siki ndantatińu ja je'en jin tantute ve'e mpaa-de kuu in kiyi toli nuni kuijin, staa tila, nto'o staa ya'a jin chuun ja skanuu ya'a, ntexeen, ndantatińu ñukuan kuu ja ta'vi sava ndanchivi xiń ve'e.

Kunee ka'nu ini ndani ja nka'an-san de nkuta'vi-san nu ndani.

Nitee ntatee xine'en ñuu Yutesuji (Ocotepéc) Ntinuu, Ntuva.

Yaa viko se'e

Kunsun kunsun luli
kunsun kunsun luli
nda'vi nda'vi luli
nda'vi nda'vi luli
nana nana nana nana
nana nana nana nana.

Nakua'a nuu tantute,
nakua'a nuu tantute,
inka ichi kuiko tiava,
inka ichi kuiko tiava.
Nana nana nana nana,
nana nana nana nana.

Nakua'a nuu ña'an janxin,
nakua'a nuu ña'an janxin,
nda'vi tan luli,
nda'vi tan luli,
nda'vi tan luli,
Nana nana nana nana,
Nana nana nana nana.

Nda'vi tan luli,
nda'vi tan luli.
Inka ichi kuiko tiava,
Inka ichi kuiko tiava.
Nana nana nana nana,
nana nana nana nana.

Yaa kusii ino

Kuu sii ini-nu tee kuachi,
kuu sii ini-nu tee kuachi.
Kuiko tiava kuiko tiava,
kuiko tiava kuiko tiava.
Nana nana nana nana,
nana nana nana nana.

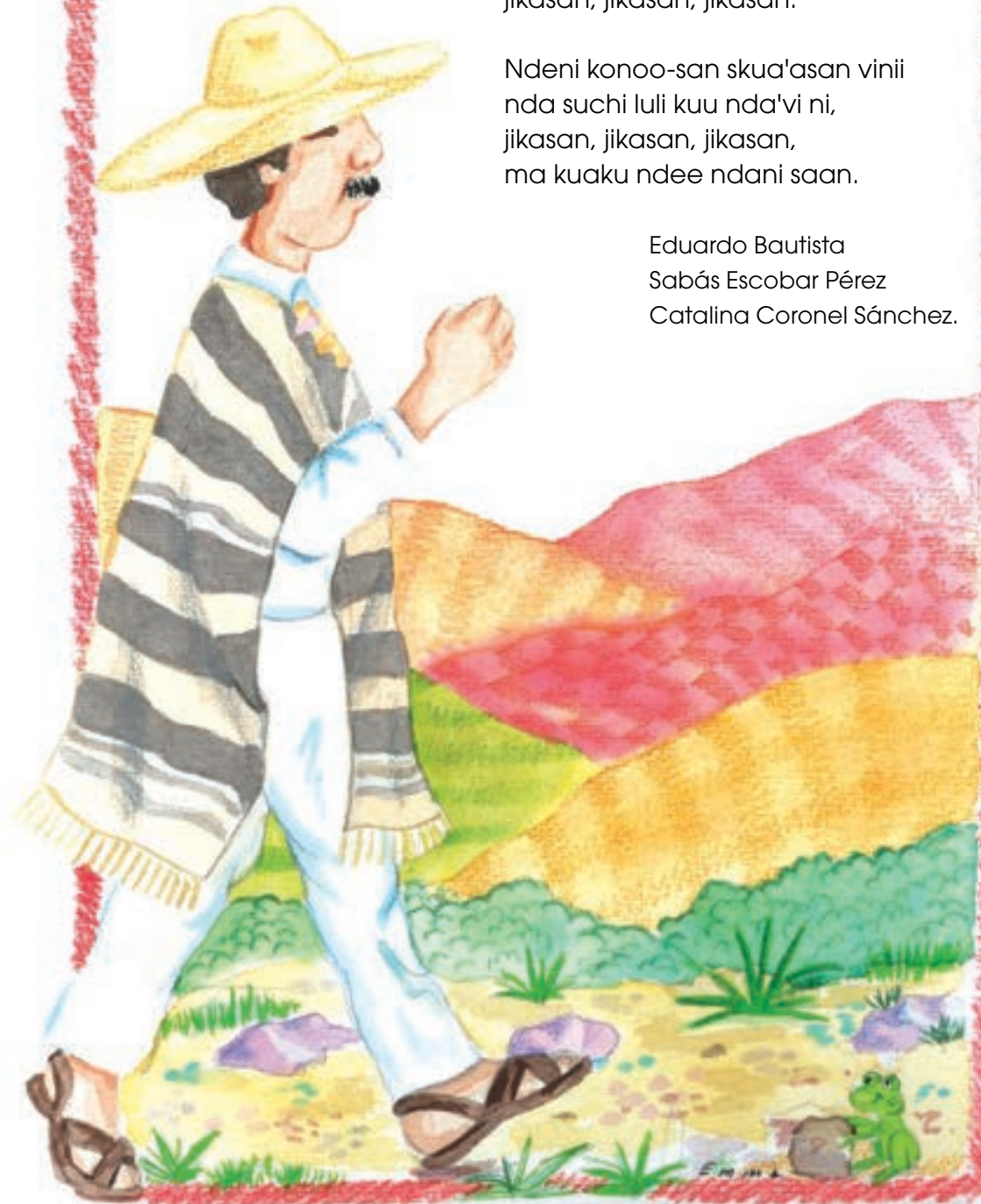
Ntatee Xine'en ñuuyutesuji

Yaa tee jikanuu

Jíka san chá'á, jika, san chunkuan
ma kuaku ndee ndani saan.
Tee nda'vi kuu san vi-ni
jिकास, jिकास, jिकास.

Ndeni konoo-san skua'asan vinii
nda suchi luli kuu nda'vi ni,
jिकास, jिकास, jिकास,
ma kuaku ndee ndani saan.

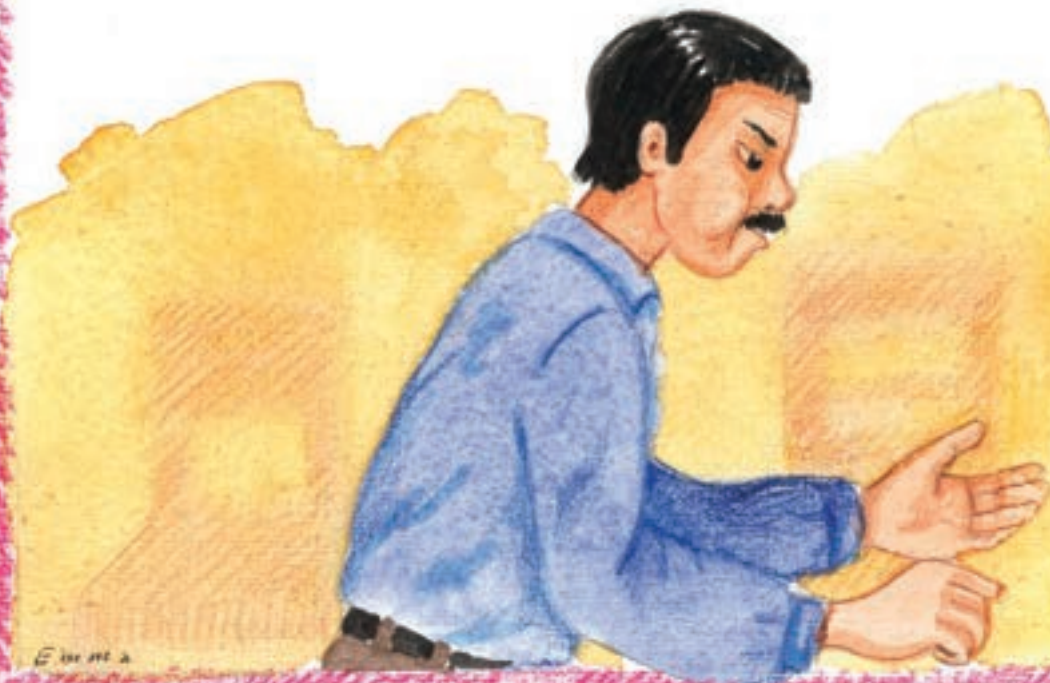
Eduardo Bautista
Sabás Escobar Pérez
Catalina Coronel Sánchez.

In tekũa'nu

Iyo kue'e vi'i kuiya a nne in TENKUÑA'NU ñuu XINIVIKO a nnani Pantu, de niyo tó'ó de tama-de xa, chi nke'en ya'vi-de jie'e ntaka nantiñu nkumi ñivi a xin da a nni'in daja kua: ñu'un, yutun ñu'un nuñu'un, itu, nuu yaji sana ite jin kue'e ka nuu, de ntetuvi tee yukuan datee sava ña'an sa'a ñasi'i daja tiñu ve'i-ji jee nsikuchi daja maa-jan de nnakete da-ña sa'ma-jan ság níyo va'a niyo sñ ini ña'nu van, so niyo in tee nnani Diego Rojas a ntuvinta'an ini a nsa'a tenkuña'nu yukuan de ntuvi ntetiñu-jun ñasi'ji ki'in sa'a tiñu ve'i ña'nu van, yukuan de maa sava yakuáa (ñuú) nkene tee yukuan kud'an ñuuko'yo; sava ntuvi níni Tekũa'nu van, de ña'an katu'un Diego yukuan Tenetiñu Xítu nuu.

Ñuuko'yo jie'e a chúnáá nuu danantiñu kumi ñivi ñuu,
de nkachi ña'nu nee tiñu ña'nu van a nág xu'u natínde
de ntuvi tetiñu-de ñivi ke'en ya'vi nuu dayukuan.
San nniko tee yukuan ñuu jee nnakani-de nuu ñivi iyo
yatin jin-de sava nchuta'an tu'un jin-de sava nastutu
daja kuaiyo ñivi ñuu, saya nkachi tu'un daja a ntuvi
néejika chunáá nuu danantiñu kumi ñivi, kua ñu'un
de saa satiñu ka'a nuu-jun jin kuaiyo tata kene.
Sán nini TENKUÑA'NU yukuan a sukuan iyo yujíjn de
maáyakuáa yukuan nkene-jen kua'an de kuu ntuvi
nniko-jo ka. Kivi nnututu ñivi de nnakani ña'nu Diego
Rojas yukuan a kuaiyo va iyo ka'a de ntuvi neejika
chunáá nuu da a kumi a xin satiñu-on de sukuan
nkuvi de ntuvi ní nchunáa ka ñivi.

NNKANI: Margarito A. Cruz Rojas.
Natea: Pedro C. Ortíz López

kachi naa kuvi

Sukun de teyii-de,
nee kue'e xiñu yata,
ñu'un de tikoko kuéé
de jie'e de nita kaa yuchi.

(O.OIX)

Ntuvi y'i-ni tiñu katie'e,
so chusukun daja nu'u,
jee katie'e-ni so nee
kuiyo sa'ma-ni saa
kuvu katie'e ni.

(TRIMPU)

Ichi jiso daja nu'u,
Kisi daja nu'u ichi,
níni nkuvi kivi-ni,
níni nkuvi iyo-ni,
jee níni skuiko daja
nu'u.

(TIKACHAA)

Kutoori ñuuri

Taka	Kutoori ñuuri...
Ntatee	Niniri ja tekuri, Sakuu iin ja ii.
Ntaña'an	Nte'eri sanu iin suchi chul Onte kutoori nte'eri ja ni Kui sanu iin tee nija'nu.
Initnu'un	Kuneeri tnu'un jiñu'un nui Nunikuu ka'anui.
Taka	Kutoori ñuuri...
Tachi kuiñi	Kuntikiri ichi Jifoña'an i nuu yoko.
Tachi sava	Ntatuui nuuri sa xiñu ja vixi Ntakatnu'uri ja ni kanto'o, kotna'an ñayivi nija'nu.
Tachi vita	Tetui ru'u kakari nuu ntute nuu Sa chinteerī nta ja nta'yi.
Initnu'un	Kutoori ñuuri...
Ntaña'an	Jinitnuniri viko jani iniri nuu kenta Ja kuusi ini.
Ntatee	Sa sii iniri vikori Ja ntuu nti'i Chi nte'eri-i sani vikori.
Taka	Kutoori ja kentooi.

	Sanu kutoori mari.
Initnu'un	Mmai kuri kuiniri.
Tachi vita	Chi ja ni tajii ñu'un nte'eyuri ya'a.
Tachi kuiñi	Chi sanu ja kuu maai Ketna'an kuu maari.
Tachi sava	Ja na jintui taka Kundiso kua'a ja va'a, maa naa.
Ntatee	Kutoori ñuuri...
Ntaña'an	Ñuu nikastu'un nuuri Ja kukuri ñayivi va'a Sanu ni kakuu ñayivi nija'nu.
Taka	Jani sa'ai jakuu iniri Ichi va'a ichi vii.
Tachi kuiñi	Jinuuni kuu trnu'un sii ji trnu'un ntichi Te trnu'un ntichi jin ja va'a.
Tachi sava	Oo inka ja kakuuyuka jite kua'an.
Tachi vita	Jinei ichi ini anuo Jakuu ichi jaa nuu jiko nteeo.
Ntatee	Kutoori sanu nikuu xi'na nteva'aka Ja kuu ichi va'a vitna.
Ntaña'an	Nteva'a ntee ya'vi oo xi'naka.

	Sa ntiko tnu'un vii tnu'un va'a.
Initnu'un	Kachi tnu'un nuu takao
Taka	Sanu ja kua'a ja'nu.
Initnu'un	Ji'i sanu ja'nu Ja nta ke'en nta kuiso ni kani Kuu ja kutoori.
Tachi kuiñi	Sanu nuu maai yuvari Kantasa'a ve'e nuu ke'e.
Tachi vita	Nuu taka ja kuu ñanitna'an Nu masu ñanio kochi nakoo Va'a koo vio.
Tachi sava	Te nu kuu ñanitna'ao Sani na kooyo Te ma xintoo sa sa ja'nu sa tekuo.
Taka	Kutoori ñuuri...
Ntaña'an	Sanu maai ku maari Chi maai kuu taka kivi tekuri.
Taka	Sa kimi xntu'va nuu takao.
Ntatee	Ja'a tnu'un nuu naniri Kuiniri tnu'un va'a tnu'un ntee.
Taka	Te kuuri ja kuta'vi.

Initnu'un	Sa va'a kusii iniri ntani'ri ta'vi Sa kuu kuinimaniri ta'vi.
Taka	Kutoori ñuuri...
Tachi sava	Jiniri ja ntaa ka'an nuuri Tniiri tnu'un tuu nu jani iniri.
Initnu'un	Ja ntakuini maari kuu Tuu nuu jani iniri.
Tachi vita	Ja nti iniri kuu ja kantija ñuu Tuu nuu jani iniri.
Tachi kuiñi	Nuui ntasokori tnu'un nti'vi ini Sa va'a ñama kantijarii.
Ntatee	Nuu maai.
Ntaña'an	Ja kuu maai.
Initnu'un	Kutoorii...
Tachi kuiñi	Sanu ja va'a tu ni'iri tnu'un ka'anri Chi yo'oi kuu ja yituuri,
Tachi sava	Sanu tnu'un ka'an ntee ini Sani jiso tnu'un jani ini,
Tachi vita	Sanu ja ja yiya'vi ni kani tu jinu, Nte'eri ntuu iya kantii tnu'un sii
Taka	Oo nuu ñayivi.

In tina jin in va'u

In kivi nkene va'u nuku-ju a kaji-ji de nakenta'an-jan jin in tina ñi# maa yiki de nkachi-ji nuu van:

Naá sa'a-nu ya'a tina yiki ñi#- De nkachi tina nuu va'u...

Ntuvi ña'nu va'u, ya'á ni jikonuu-ni chi ito'o-ni ntanikin nu'u a kuu maa ñunu-de ka'ni-de nu'u. Kachi-de a ñi# vi'i-ni, de ntuvi kuvi ka kumi-ni ve'i, tiuún, de saa va ntuvi ka ta'an ini daja nu'un.

Yukuan de nkachi va'u: - Nkanini vi'i-nu, kuni-nu chi a nuvi ñunkuun vi'i daja-no. So iyo in a sa'a-o. Yakuaa vitan ki-inni ve'i-nu; so koto kixin nag-nu, sava kuni-nu san kanta-ni tova-ni in tiuún. De kuji'ña vi'i-nu de xina'vi-nu a yayt# vi'inu nu'u de taniki-nu nu'u sava nike'en-nu tiu ún, de san nataji-ni maa-jan nuu-nu yukuan de kinaka-nu maa-jan nee nuu kixin ito'o-nu, jee kuni-nu chi nakoto ñunkuún vi'i daja-no. - Va'a ni saa, nkachi tina yiki ñi# jee sukuan nsa'a nijia-ja.

Saa de inka kivi nakenta'an tuku-ju jin ña'nu va'u de nikatu'un van -Naa ta'vi tan-nu kuvi tina yiki ni#; Aaaan, vitan de ta'an vi'i ini daito'o-ni nu'u. So nu'u vi nijia a nkuta'vi nasikuiti nuu-nu vi ña'nu va'u, nkachi tina na'vi de nnakunumi ta'an daja de saá sa tan nuu daja nake'en ichi kua'an, nee sana'a nuu ta'an daja ka nkujika daja.

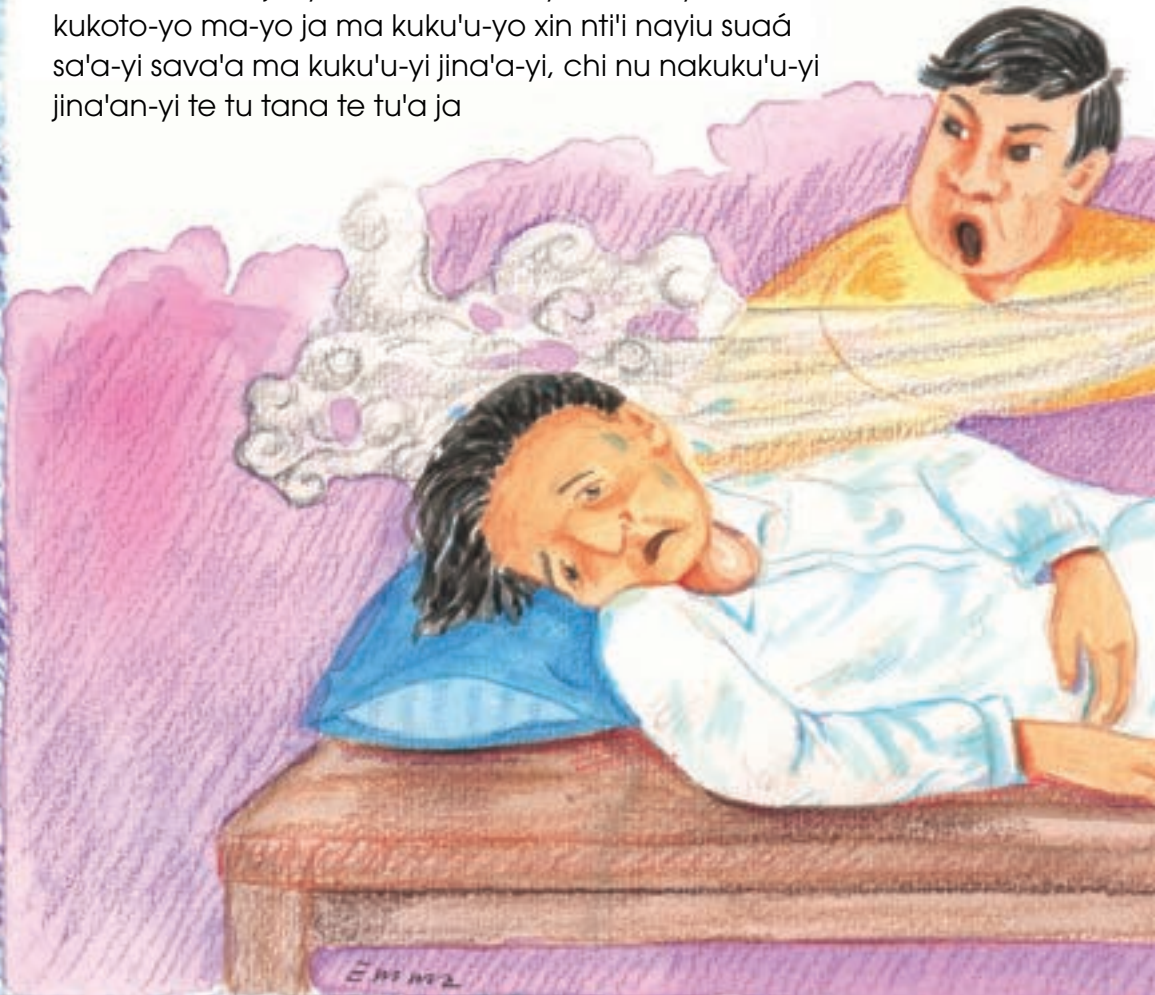
Nnanaku. Pedro C. Ortíz López

Tu'un nakani-yo

Vina ñayiu ñuuya'a nikanaa ini-yi ntesa ntesa niyo ana'an te vina joni kajini-yi te kasna'a-yi nu se'e-yi, te vina kachaa-na ntesa nikasa'a ana'a, te sua kasa'a ñuu ya'á, ñayiu ñuu ya'a kajantija-yi nti't ja yo ñuu ya'a, te suan kajantun-yi te iyo ñayiu ya'a suni ja kajantun-yi jinu jiñu jitnu statila; te vina ja kasa'a-yi jitnu kuñu kajintito-yi ma-yi ja ma kiti't ini-yi te chuva'a-yi yuu, tika-yi te ñu'un ja ni ntu'a ini jitnu te nu tuu nikajitoyi ma-yi te ni kajañu-yi suki yuu, xi ni ka jiso-yi siki jitnu chi tu va'a te chakuu ñu'un te kiti ini ja sa'a nteva'a-yo jin-te nu kajinsiku yuu nu ntikantii te tu kanjisiku nu kanji suni sa'a kue'e jin-yo te nu nti'i tíun ya'a sa'a-yo te su kukoto-yo ma-yo ja ma kuku'u-yo xin nti'i nayiu suaá sa'a-yi sava'a ma kuku'u-yi jina'a-yi, chi nu nakuku'u-yi jina'an-yi te tu tana te tu'a ja

ntuva'a-yi jina'a-yi te nú ñu'un sa'a te ñayiu ja ku'un
ntuku'un ntuku'un ini-yi nteu niyu'u-yi te nu nijani-i nteuu
niyu'u-yi te nu tu ntuku'un ini-yi teu ni yu'u-yi te nastu-yi ma-
yi jin iin yiti te ki'in-yi jin in chaa ka jini koko yiti te sua te
kajini-de nteu sa'a jin-de te suni kajini-de nonkuja jin ka
ñu'un ja kunta'a-yi te sua ka-yi jin ñu'un te sua te nakua'a
anu-yi ja ma kuku'u ka-yi jina'a-yi te un ki'in ka'an-yi jin ñu'un
te kunta'a-yi ntucha kuinjin, ntucha xaan, nteyu yuxia
Ntuxia, te kuñu chuun te ki'in in chaa ja jini nakuatu jin
ñu'un te chaa ni ka'a jin ñu'un ni nti'i ni ka'a-de jin ñu'un te
chuntijin-de nti'i natation kajinta'a-de nu ñu'un te
naxukuin-yi ve'e-yi jina'an-yi jin ñayiu ku'u, te sua kueni
kueni ntuvai-yi.

Ntakani: Alfredo J. Osorio Nicolás
Manuel Sánchez López.

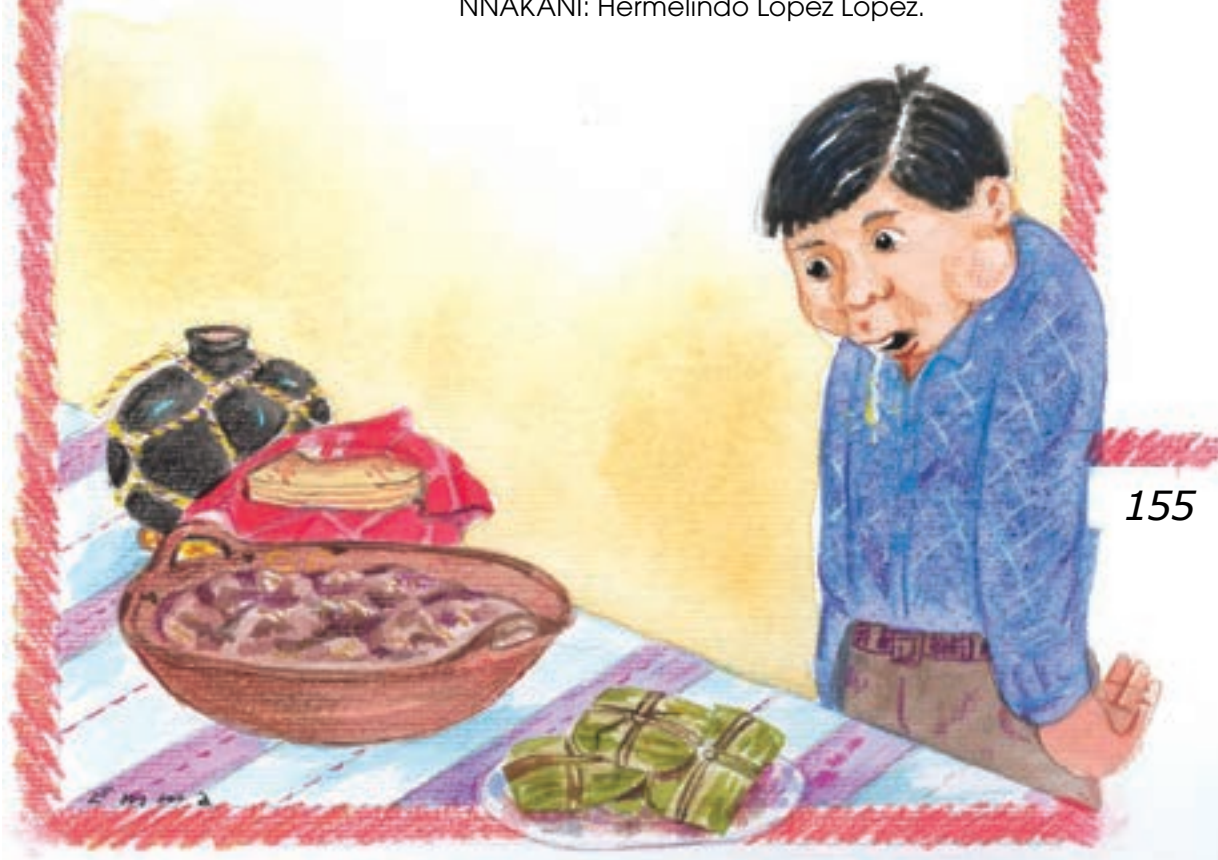
Iso jin koo

In kivi nikee in iso jikanuu-ti nii nu k'uu Te ni kenta in tiina te nikuini-ti thii-ñá'a-ti, te ni jinu xeen Iso nichu'un-ti nuu-ti yavi-ti yukuan te nijini koo ja yukuan ni kivi iso, tu nijani initi ja kaji-ti iso, te kuntetu-ti kee iso te nikivi maa-ti ini yavi, te na ntiko iso te kaji-ti kiti ya'á kochi iso ni jini-ti naxa jani ini koo te ni kachi maa-ti ki'in-ri kunte'e-ri nu kuu sa'a koo ja ni kivi-ti ini ve'e-ri, te kua'an-ti, te nuu kuyatni-ti te nika'an-ti, kuta'vi-o ñini, te koo nañii kuiti oo yu'u-ti ntetu-tí ja kaji-ti iso, te iso ka'an, ka'an ni-ti; ta'vi-o ñini, te yukuan te koo ni jani ini-ti keva'a ka naka'an-on te ni ka'an-ti ta'vi-o ñini, te iso nijani ini-ti nuu kuu ja ka'an in yuu ya'a maa-ri maa ntivi-ri chi oo na in ju oo ini ve'e-ri, te kuinii kaji ru'u te ru'u ma suu nee-ri, ntuku maa-ri ínka ve'e koo-ri, yukuan tu koo kentoo ini yavi nta kiti xeen ini-ti naku nika'an-ti. Kuu kuechi, kuu ntikin yu'un-ti te ni kee-ti te kua'an-ti.

Kue'i ji'yo

Kue'e vi'i nuu kue'i va ntuvi ta'an tatan sa'a to'o, de saa ni ntuvi kanijia ñivi stila a kachi dayoo a iyo kue'i ñanka kua: kue'i ji'yo, kue'i tinti, kue'i tinuú, kue'i yu'vi, kue'i ñu'un, jin kue'e ka nuu kue'i, Vitan de nka'an-on jie'e kue'i ji'yo. In íchí iñi in ña'nu xnanuu kuñu itun, in tee luli nuu ya'vi dominku ñuu Nuyoo, de kachi-de: ñu'un too ñu'un tinti, de nake'en nakuiso a no'o suchi xatun-ni yo'a a tinti-ji de ni'yo-jo no'o _chi suvi-nu de ñuu, suvi-nu de yata, Suvi-nu de yuku, suvi-nu de nu've; iyo de viko, de iyo-nu de nuu ya'vi. Kunetu-o yasi'i ñu'un tinti sava chinei-ji-yo de nuvi-nu seyí__ San ntu'u nnanuu telúli kuñu de ñankunee daja ñajisini to'o daja kuñu itún. Yukuán de náta'an una kivi de a nnu chí'lu nkene jie'e so'o telúlí a nni'yo-jo xaa kuñu itún.

NNAKANI: Hermelindo López López.

Tu'un uni tikuva

Iyo ɛn ge ini ɛn kɛvɛ in'ni xiin yoo mayu, unɛ tɛkuva:
ɛn-dɛ kɛtɛ ɛnkuiji, ɛnka kɛtɛ kue'e, te inka kɛtɛ
ɛnkuaan kakusɛ schɛn ini-dɛ, kasɛkɛ-dɛ chiji nuu
ndi-i nuu nikandii. Te yachi ni nindunee te nikoyo
na'nu-ni ntute sau. Na kuu kei-dɛ nuu sau, ntɛnuni
tɛkuva ni kantava nuu ndeɛ ve'i-dɛ nuu sau,
ntɛnuni tɛkuva ni kantava nuu ndeɛ ve'i-dɛ te
nikanani-dɛ yuje'ɛ ndesɛ, sa'a, nesɛ indi-dɛ
nikaskuita-dɛ ndakaa yuje'i. Yatnɛ ni ndichi ɛn ita
ke'e. De inndɛ'ɛ uni kɛtɛ ni ka kuyantɛ-dɛ de
nikakatu'un-dɛ. ɛta kue'e, a kua'anuu-ni nunda
chiji nunda'a-ni kɛtɛ sau-na na-na. De ita nika'an.
Va'a-ni, kuu kɛtɛ-ni tɛ kuva kue'e ji ge ɛnkuaan de
ge ɛnkui-jin chi tu kuu. Aa de nu tuu kuu kɛvɛ kuuna
jin na-na de su tu kuu kundee-na, kuta'u-na
nuu-ni.

De kuun kuun ni sau. De nikandava tuku ntí uni kíí, te ni kajee-dí nu inchi inka ita, te nikaka'an tuku-dí a kuu kuanuu ndalo kundee-li ya'a de na ya'a sau de ki'in-li. De ita nika'an: va'a ni kuu nikundee tíkuva ínkuijin chi na tuu ka mali ka, de uukahi tu kuu. Te tíkuva ínkuijin ni ka'an te nu tuu kuu kíví kuu-li de su ni mali tu eta'an ini-li kuta'u-li. Te nikantava tuku ntíí uni-dí, nde nuu ika xilin nuu viko. De ni nanune nuú de nava ni nechi ntuu kíí. De nikantava, kantava kíí nu ita te nika neajee-dí ve'i chala-dí de yu'uje'i, ni nanune jee iso ni kandíí.

Ntuvi Siví
Yu ku kuii.

Tee jika jin kití

Niyo in tee jika jin kití nee ana'an de nika jika vi'i-de chi ñíí-de tiñu ke'en de naxikó nika, tikueé, ñíí, tiaka, kuñu ñíí jin nani kuvi ka antuvi iyo ñuu-de, de sukuan ni nika-de ichi jíká jee nuu kanta-de kuáa yukuan ni kinoo-de, de maa tee niyo kue'e xu'un nkuvi-de jee ñíchiji-de in ñíí nunu ñu'un xu'un-de a nka'an de koo. In ichi de nkinoo tee jika jin kití yukuan in yuku ka'nu de nxita'an-de ñu'un jee nkixin-de, de yatin kaa uxi in yakuáa, nkanta kue'e dakoso kuachi (changuitos) de nkani vi'i daja tee na'vi yukuan, de niso kui'na daja koo-de jin kuaiyó danantiñu nke'en-de, yukuan de nkukueka vi'i ini-de jee kivi téen nake'en-de ichi kuano'on-de ñuu-de, de san nkanta-de in ñuu kaa yatín, de nnakani-de nuu in ña'nu yukuan a nno'o-de, de nkachi van: "Na na'vi-nu ka ña'nu" a nno'o-nu sukuan, taji-ni in ichi nuu-nu de a sa'á-nu va ke'ennu u'un tia'a kuíí de níkó tuku-nu de kani-nu u'un datia'a van yunu'un de kuijká-nu de in sientu metro de kusun nito-nu de kuni-nu san kuvi.

Nsa'a nijia tee jika jin kití yukan maá nkachi ña'nu ña'a ichi a sa'a-de de kuachi nkunúú ni de nkanta nijia dakoso kuachi de ñankunee daja yunu'un de nnatava daja ñí ka'an tee yukan koo jin dañí ka nkanee daja xintiin dañívi ka jee nite daja xu'un nuu ñu'ún yatin yunu'un sava ka'vi daja nasaa ni xu'un va a sakui'na daja jee sanaa kuití ni jee nka'ní datia'a kuíi yukan a nsáa vi'í nsa'á ñu'un, de maa a ni'in vi'i nka'ní de ñu'vi vi'i dakoso kuachi van de ninu túni daja kua'an, de ña'nu na'vi ne'ia jika yukan nkusíí túni ini chi ma nini-ji a nite dakití van xu'un nuu ñu'ú, de nkekunu-de nake'en-de nachu'un-de ini ñunu kayumansu jee ñama kuití nnatee-de yata kití so'o kani-de, jee kuu jínu kuano'on-de kusíí xaa ini-de chi nani'in-de xu'un nsukuíta-de, jin da a nxinóo ka dakoso kuachi; saa jee va nee jíñu'un niko tee jika jin kití ñuu nuu ña'a-ja de nkachi ña'nu yukan ichi kuano'on-jon de san nnanta-ja de nee viko nsa'a-ja ve'i-ji.

Ntakani: Salomón Martínez Martínez
Tomas Jiménez Ventura

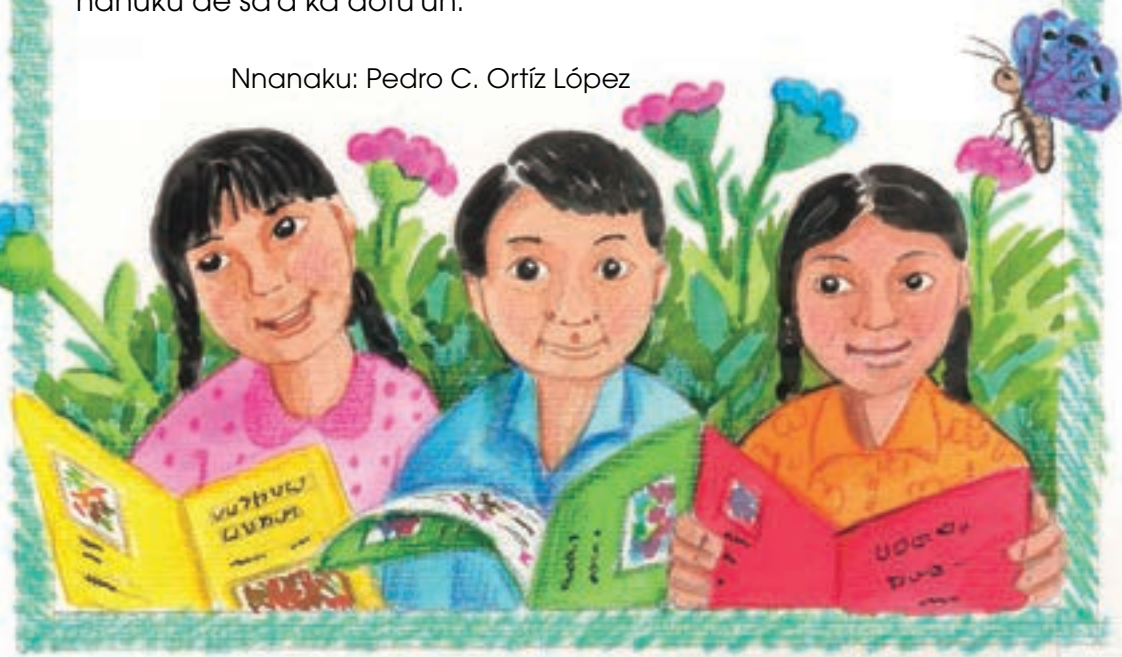

In tu'un nakanini

Ta'an ñuu Savi, nīni nkuvi iyo-nu de sa'a tu'un mani ini tiin tu'un ya'á, ka'vi de teso'o a kachi-ji, to sa natava ntiñu-nu maa-jan, nkanijia-nu da a kachi a ntuvi yi't ya'vi vi-ji chi tu'un na'vi vi-ji, naa chi kachi to'o stila sukuan, de nsuvi ní in inka-o nsa'a maa-jan, chi sa'an a kaá de nkanta nuu-on nuunijin vi-ji, kúvi a nxinóo dañivi ña'nu a ni yiki daja ntuvi ka de so tu'un nka'an daja chi teku-ju a kuvi a ka'an-on nee ntañu'un.

Naa jie'e va kachi to'o sukuan a xin data'an maa-on xiko maá a ntuvi ñu'un nichí antuni; kóo dano'o suchi kuachi chi nsa'a danu sukuan chi a kuvi dañivi yukuan xinaa daja dayoo jin sa'an ka'an-on, nsuvi a ká'á vi van chi a ñg'a u'un sientu kuiya a nkanta to'o de ya'a va iñi nichí ii-o ka, kanini danu, á ta'an ini daja de sukuan nuni'in-on de sika'an ta'an-on de xinaa-on kue kue sa'an stila, su nta'an ini daja, de sukuan va no'o dayoo a kua'an in sao kuiya. Suchi kuanchi, tata, nana, ñivi xine'en, dano'o ñivi ña'nu nee tiñu danuu-on, chineí danu sava kutu'va ntaka-o tee-o de ka'vi-o tu'un maa-on; ka'an danu maa-jan nīni nkuvi to saa kukanoo-danu. Ka'vi sii danu datu'un vii jiso nuu tutu yi't na'a-nu ntañu'un de nanuku de sa'a ka dotu'un.

Nnanaku: Pedro C. Ortíz López

GLOSARIO MINIMO DEL IDIOMA ÑUUSAVI (MIXTECO) QUE APARECE EN EL LIBRO DE LITERATURA

ESPAÑOL	VARIANTES DIALECTALES ÑUUSAVI
Adivinanza	Nakuni naa kuvi, ntakuni nchikui, nakoto ntakuu, ntakuini, nuukuu, ntakuni naa kuu.
Algodón	Kachi, kachí.
Alimentación	A yaji, je eji, ja kaji, ña nchaadí.
Alumno	Suchi sukua'a, suchi skua'a, sukuachi skua'a.
Ambiente	Nuu jia'nu, nuu je'nu, nuu tsa'nu.
Animal	Tii, kití, kitì, kítií, kitì.
Año	Kuiya, kuia.
Año pasado	Kuiya ava, kuiya niya'a, ta ava.
Autoridad	Tenetiñu, tentetiñu, chanchaa chuun, to'o jniñu, tentetniñu, tejisotniñu.
Bandera	Sa'ma jiñu'un, sa'ma yiñu'un, sa'ma iñu'un.
Beber	Ko'lo.
Bilingüe	Ñivi ka'an uvi tu'un, tee ka'an uu yu'u, chaa ka'an uvi sa'an.
Bonito	Vii, luu, Viií.
Burro	Vurru, lurru, kitì so'o kani, kitì sokani.
Cama	Ito kixin, ito nuu kixin, tsito kíxin, jito nuu kixin.

Camino	Ichi, ichíí.
Caliente	I'ni, ji'ni, ñi'ni.
Calor	Ka'ni, sáa i'ni.
Cargo	Tiñu, ntiñu, tniñu, chuun.
Casa	Ve'i, ve'e.
Cara	Nuu, nuú.
Cenar	Kuxini, kudini.
Cielo	Antivi, antivi, antivi, ntiví.
Coa	Takaa, yatakáa, yata ntá'á.
Cobija	Soo, tikachí, soó.
Colibrí	Niyo'o, ntio'o, lumi, ntiyo'o, ncho'o.
Color	Teku.
Columna	Tu'un yukun nichí, tu'un yukun intichí, tnu'un yukun.
Comprar	Ke'en, kuaan, ntakuaan, kueen.
Conejo	Lejo, iso, kuaneju, ido.
Contaminación	A kute'en, je satne'en, ña kukini, kute'en.
Contenido	A jiso, tu'un íin, tnu'un ka'an, a yoso.
Contestar	Naxinikó, nachisó, nastiko, ntasntiko, ntatsiko tu'un, naskókoo.
Corazón	Ánima, anu, anio, ánua, añu.
Coyote	Va'u, tiva'u ntiva'u, tiva'vo.

Cuchara	Tikasi stila, tikasi kaa, tikasi kaa, tikasi yutnu.
Cuento	Tu'un nakani, antakani, tnu'un nakachi, tu'un ntakani.
Chiste	Tu'un ka'an siki, tu'un ka'an siki, tnu'un ka'an siki, tu'un ka'an siki.
Chivo	Nixi'yu, ntixi'yu, ntucha, ntixu'u.
Describir	Kachi naja íyó, kachi ntexe íyo, kachi naxa oo, ka'an naxa káá.
Diálogo	Tu'un nantu'un, kantatnu'ún, tu'un ntatu'ún.
Dios	Yaa, ñu'un, iya, i'ya to'ó, ito'o. Yaii
Día	Nuvi, kivi, kivi, kií, ntuú, kivi.
Difícil	Viji, ntsichi, ntichi, yíí.
Ejemplo	Ku'va, ichi, tnatnu'un, kuasa'a, in kua'a.
Fercicio	A nasukua'a, nasa'a tuku, naskua'a, ntasa'a, tiñu nasukua'a.
Enseñar	Xine'en, xnee, xtne'en, xna'an, xte'en, skua'a.
Escribir	Tee, chaa, ka'yu.
Eso	Yukuan, yukan ñakan, ñukan.
Éste (pronom.)	Ya'á, ñó'on.
Experiencia	A jínj, je ini, ja jini, tsa tsini.
Fácil	Ntuviji, tuú yii, tuú ntichi, kué nchichi, tu'un yika.

Familia	Ta'an ve'i, ta'an-yo, se'e ve'e, nave'e, tna'an ve'i, ta'an ve'e.
Fauna	Datii, dakiti, taka kiti, taka kiti, nti'i kitii, ntakiti.
Fecha	Nasa kivi, nisa kii, nasa kivi, nasa yoo.
Fiesta	Viko.
Flecha	Nuva, ntua, ntuva, ña kuiñi, xini.
Flor	Ita.
Fuerte	Tiiki, nakui, ntaku, nteí, ntee, ntakui.
Gallina	Tiuún, chuun.
Gallo	Sto'o, li'i, li'li, to'lo, sto'lo.
Ganado	Sana, kiti tata, kitii, kiti, kiti tata.
Ganar sueldo	Kiya'vi, kiya'u, ke'en ya'vi, ki'in ya'vi, kiyo'vi.
Gato	Chilu, vilu.
Gente	Ñivi, ñayivi, ñayivi, nivii, nchivi.
Guajolota	Tiuún sana, ñi'in, koni, chuún sáná.
Guajolote	Kolo, ko'lo.
Gueza	Sa'a, chincheé ta'an.
Gustar	Ta'an ini, ja ta'an ini, etna'an ini.
Hacer	Sa'á, sá'a.
Hambre	sokó, sooko, kokon.
Hermana (a)	Ku'vi, ku'u.

Hermana (o)	Ku'va, kua'a.
Hermano (o)	Ñani.
Hija	Se'ya si'i, se'e si'i, se'e si'i.
Hijo	Se'ya yi, se'e yi, se'e yi, se'e íi,
Historia	Tu'un nakani naa, tnu'un jani ntaa tu'un tsana'an, tnu'un nakani.
Hombre	Tee, chaa, ayii.
Hormiga	Tioko, choko, tsioko.
Horno	Itun, itnu, jitnu, tsitu, jitun.
Identificar	Nakuni, nachu'un nuu, nakoto, ntakuni, ntakuini.
Imitar	Nasa'á, ntana'an, ntaxna'an.
Indio	Ñayivi xiñuu, ñayivi nañuu, ñivi xiñuu, ñañuu yó'o, nchivi xitñuu, ñivi tatañuu.
Individual	Tan iin, ñn ñn, nti iin, iin iin.
Insecto	Kiti li'i, kiti inti'i, kiti kuachi, kiti li'i, kiti tuu yi'i yiki.
Instrumento	Nantiñu satiñu, ntatniñu, ña'an sachuun, ntatiñu satiñu, a jiantñu.
Invento	A sa'á, je sa'a, ja sa'a, ñasa'a.
Investigar	Nanuku tu'un, nantuku tnu'un, ntantuku tu'un kakatu'un.
Izquierdo	Satin, satni, sachin.

Jalar	Xitá, ixtá, xtaa, xitakaa.
Jefe	Tekuña'nu, ñivi kuña'nu, tee ntatniñu, tee kumi ja'nu, chaa kutsa'nu.
Jícara	ñejin, yajin, yatsií.
Jilote	Isa, isaá.
Junta	Nutútú, ntutútú, ntútú.
Lana	Ixi.
Leche	Xukui, xikui, sukuií.
Leer	Ka'vi, kanuu, ka'u.
Letra	Letra (taku).
Leyenda	Tu'un nakani, tnu'un jani, tu'un ntakani, tnu'un nakani.
Limón	Tikuéé íyá, tikuaá ííá, tukueé iya.
Libro	Tutu ka'vi, tutu kanuu, tutu ka'nu.
Liso	Nñi, lñi, ntii, ntiií, ntñi, ntí'vi.
Lobo	Yñi, yí'i, ñañña.
Loma	Itun, lomu, itnu, tinduu.
Lunes	Lune, lonixi.
Luz	ñu'un, nuva, ntuva ñu'un, ntuva xiñu.
Llano	Nu've, yoso, ntu'va, ntu've, nuntaa.
Llave	Na'á kaa, nta'a kaa, ntakaa.
Lluvia	Savi, saví, sau, davi.

Maestro	Texine'en, texne'en, texnee, skuleru, ñivixne'en.
Malo	Niva'a, nteva'a, nte'e.
Mamá	Nana, si'i, si'i, yuva si'i.
Mamífero	Kiti títí, kiti chichi, kiti tsitsi, kiti éxin, kiti jaxin, kiti jiaxin.
Manantial	Nuu kene nute, nuu kene ntute, nuu kene chakuií, nuu kenta ntute, nuu kene ntute.
Mano	Na'á, nta'á.
Mañana	Teen, itne, ichaan, sajni, steen ñu'ún, stnee, steen.
Mar	Nute ñu'un ka'nu, ntute ñu'un ka'nu ncheñuu ka'nu, ntute ñu'un ka'nu.
Masa	ñujñe, yujan, yutsan, ñujan.
Medida	Ku'va, kua'a, ja chikua'a.
Mensaje	Tu'un kachi tu'ún, tu'un ka'an, tnu'un ka'a
Mes	yoo.
Mesa	Ito, ito nuu yaji, ito nuu eji, tsito nuu tsitsa'an.
Milpa	Itu, viyu.
Mover	Sikanta, skanta, siki'i.
Nadie	Náa, ni iin, ni ñn
Nene	Yikín, jayikin, saluu, ñee, yikín.

Nido	Taka, ch <u>o'</u> o.
Niño	Telúlí, tachala, techuli, sálu, tekuachi.
Noche	Yakúáa, ekuaa, jakuaa, tsikuaa.
Nombre (com)	Sivi ñanka, sivi ñanka, suvi ñanka, sivi ñanka, kueña'an.
Norte	Ichi siki, ichi siki, ichi nínu, ichi siki.
Noticia	Tu'un xituvi tu'un, tnu'un nakachi, tu'un xtuvi.
Noviembre	Yoo úxi iin, yoo uji iin, yoo uji ñin, yoo utsi iin.
Número	Número.
Obedecer	Kanijia, kantije, kantija, kantsitsa.
Obscuro	Neen, náaá.
Observar	Kune'ia, nte'é, kunte'e, kuntseé.
Octavo	A úna, ja úna, ya úna, je úna, ña úna.
Ocultar	Chiyu'u, chisa'yi, kusayi, ch <u>ú'y</u> , chikose'e.
Ocho	Una.
Once	Uxi iin, uji ñin, utsi iin.
Oir	Kuni, teso'o, kunini, kuchaso'o, kuniso'o.
Ojo	Nuchi núú, ntuchi nuu, nchinuu, ntuchi ñ <u>y</u> u, tinuú.
Olla	Kisi, kisi, kisi, kidi.
Orientar	Nuku ichi, ntuku ichi, chu'un ichí, kua'a ichi.

Oriente	Ichi kene nkanii, ichi kanta nkanii, ichi kene nikantii, ichi kenta yakantii.
Otro	Inka.
Pájaro	Saa, tisaá, daa, tidaa, tixaa.
Palabra	Tu'un, tnu'un.
Palma	Yuku ñuu, ñuu, ñuú.
Paloma	Sata, satá, sáta.
Papá	Tata, yuva.
Personaje	A ka'an iin nuu, ya ka'an ñin nuu, je ka'an ñin nuu, ja ka'an nuu ntanu'un, a nantu'un.
Poesía	Tu'un vii ka'an xini, tnu'un luu ka'an xini, tu'un ka'an xini tu'un kuntaa xini.
Principio	Nuu kajje'e, nuu kitsaa, nuu keja'a, nukije'e.
Problema (matemático)	Tnu'un katnu'un yñi, tu'un ntaka tu'un ntsichi, tu'un jikatu'un víji.
Pronombre	Tu'un nuu sivi, tu'un yoso nuu suvi, tu'un ntivi nuu sívi, tu'un ntukuiin nuu sivi.
Quelife	Yuve, yuva, ntuva.
Quemar	Teñu'un, skayu, kái, sikayu.
Querer	Ta'an ini, ta'an, kuini, kuniñu'un, kutoo, kuni, kúvi.
Queso	Ñujñe xukui, yutsa xikuí, ñujan xikui, yujen sukui, ñujan tsikui.

